

ARTYKUŁY I STUDIA

TOMASZ STRZEŻEK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Rosyjska Armia Czynna feldmarszałka Iwana Dybicza w wojnie z Polską (luty–czerwiec 1831 r.)

Struktura i liczebność

Abstract

The article discusses selected issues related to the Active Army, which was the main Russian force in the war with Poland in 1831. It was created from the troops that Tsar Nicholas I originally intended to send to the Rhine on an intervention mission in France and Belgium. Based on the archival materials preserved in Poland, the strength and structure of this army are presented for the period from December 1830 to mid-June 1831, i.e. when it was commanded by Field Marshal Hans von Diebitsch.

Dla armii rosyjskiej koniec drugiej dekady XIX w. był bardzo burzliwy. Od 1826 r. prowadziła nieustannie wojny, co prawda zwycięskie, ale wyczerpujące materialne i ludzkie zasoby kraju. Wojna z Turcją (1828–1829) stanowiła tylko preludium do wojny z Polską w 1831 r.

W drugiej połowie 1830 r. wydawało się, że armia rosyjska i stanowiąca jej integralną część armia polska¹ powędrują nad Ren, aby tłumić następstwa rewolucyjnych wystąpień w Belgii.² Wybuch powstania w Królestwie Polskim

¹ Szerzej patrz Tomasz Strzeżek, „Armia polska w latach 1815–1830. Teoria i praktyka funkcjonowania w systemie konstytucyjnym Królestwa Polskiego,” *Echa Przeszłości* 14, (2013): 73–75, 78–79, 85–86.

² Nie była to pierwsza wyprawa armii rosyjskiej do Europy Zachodniej po wojnach napoleońskich. W 1821 r., gdy wybuchły rewolucje we Włoszech, armia rosyjska rozpoczęła marsz nad Pad, aby wesprzeć prawowitego monarchę Królestwa Sardynii w imię zasad

odwłócił projekt w czasie. Taką opinię wyrażali przedstawiciele elit politycznych i wojskowych Rosji zaliczani do tzw. partii wojny. Byli to m.in. szef Sztabu Generalnego Gwardii feldmarszałek Iwan Dybicz i minister wojny Aleksander Czernyszew. Car Mikołaj I podzielał ich zdanie. Armia rosyjska, która dopiero co zakończyła ciężką wojnę z Turcją i była w trakcie regeneracji potencjału, rozpoczęła przygotowania do stłumienia „buntu” Polaków, a następnie do marszu nad Ren,³ aby wspomóc króla Niderlandów Wilhelma I i władców mniejszych państw niemieckich.⁴ W dziele tym wspierać Rosję miały Prusy i Austria. Nad Europą zawisła groźba poważnego konfliktu, gdyż na dworach w Petersburgu, Berlinie i Wiedniu obawiano się, że rewolucyjne zmiany w Europie Zachodniej, w Belgii, Niemczech i w środkowych Włoszech⁵ wesprą Francja i Wielka

legitymizmu przyjętych na kongresie wiedeńskim w 1815 r. Владимир Годунов и Анатолий Королёв, *История 3-го Уланского Смоленского Императора Александра III полка: 1708–1908* (Либава: Типо-лит. „Либавский вестник”, 1908), 172; Косьмич Павлюк, *История 51-го пехотного литовского Его Императорского Высочества Наследника Цесаревича полка 1809–1909*, t. 2 (Одесса: Типо-лит. Штаба Одес. воен. окр., 1909), 124; Strzeżek, „Armia,” 74 przyp. 39, 79.

³ O marszu nad Ren Iwan Dybicz myślał jeszcze w trakcie wojny z Polską. Zmienił zdanie po polskiej ofensywie wiosennej w kwietniu 1831 r. Do marszu nad Ren armia rosyjska szykowała się pod koniec 1830 r. Na wstępne przygotowania wydano 10–12 mln rubli. Жизнеописание, всеподданнейшие доклады и переписка князя Александра Ивановича Чернышева, Сборник Императорского Русского исторического общества, t. 122 (Санкт-Петербург: б.в., 1905), 320–323, list Dybicza z 3 X 1830 r. z dokładną marszrutą korpusów armii interwencyjnej do Niemiec (m.in. dla armii polskiej z Rezerwowym Korpusem Wojsk do Wrocławia i Coburga przez Drezno). Henryk Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła pruskiego Fryderyka Schölera* (Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003), 53, 57, 82, 155, 181; „Между двумя войнами. Эпизод из царствования императора Николая I,” *Русская Старина* 31, ks. 7 (1881): 398–399; Jan Bloch, *Finanse Rosji w XIX wieku na tle ogólnych dziejów państwa: część historyczna*, t. 1, *Od 1801 do 1853 z zarysem epok dawniejszych* (Warszawa: Czcionkami M. Ziemiakowicza i W. Noakowskiego, 1884), 151; Николай Неелов, *Воспоминания о Польской войне 1831 года* (Санкт-Петербург: Тип. В.А. Полетики, 1878), 16, 47; Aleksander Gołyński, *Pamiętnik podolskiego powstania 1830–1831*, oprac. i wstęp Eligiusz Kozłowski (Warszawa: „Pax”, 1979), 32; Павлюк, *История*, 168. Praktycznie wszystkie rosyjskie historie pułkowe i wspomnienia uczestników zawierają wzmianki o przygotowaniach armii do interwencji w Europie.

⁴ „Между двумя,” 383–400. Wilhelm I zwrócił się z formalną prośbą o pomoc do Mikołaja I na początku października 1830 r. Car podjął decyzję o mobilizacji (postawieniu na stopę wojenną) kilku korpusów 5/17 X 1830 r. Ruch rewolucyjny o podłożu liberalnym ogarniał coraz więcej państw w Europie, co wzmagало zaniepokojenie cara. Zmiany ustrojowe i powstania objęły Bawarię (październik 1830 r.), Badenię, Brunzwik (powstanie 6–7 IX 1830 r.), Hanower (w styczniu 1831 r.), Hesję Elektorálną (we wrześniu 1830 r.), Saksonię (we wrześniu 1830 r.), Wielkie Ks. Hesji (od połowy 1830 r.) i Wirtembergię. Jan Wąsicki, *Związek Niemiecki i państwa niemieckie 1815–1848* (Poznań: Wyd. Poznańskie, 1986), 365, 369, 376, 383, 395, 403–404.

⁵ W lutym 1831 r. rewolucje wybuchły w Państwie Kościelnym (Bolonia), Modenie i Parmie, zob. Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła*, 62–63, 66, 101.

Brytania. Powstanie w Polsce pokrzyżowało te plany. Skończyło się na tym, że armia rosyjska skupiła się na tłumieniu „buntu” Polaków, a Austria,⁶ nie oglądając się na Prusy i Rosję, sprawnie i szybko spacyfikowała do końca marca rewolucję we Włoszech zgodnie ze swoimi własnym interesem, czerpiąc przy okazji satysfakcję z faktu, że Mikołaj I cały swój wysiłek musiał poświęcić na tłumienie powstania w Królestwie Polskim i guberniach zachodnich Rosji (przedrozbiorowych ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów). „Польский Поход” (czyli „Polska Kampania”) odwrócił uwagę Rosji od wydarzeń w Europie Zachodniej i pochłonął znaczną część jej środków ludzkich i materialnych.⁷

Tabela 1. Rosyjska armia regularna w latach 1826–1832
(stan ewidencyjny⁸ na 1 stycznia każdego roku)

Rok	Bataliony	Szwadrony	Baterie	Generałowie	Oficerowie	Podoficerowie i szeregowi	Konie	Piechota w tys.	Kawaleria w tys.	Artyleria w tys.	Wojska inżynieryjne w tys.
1826	704	633	188	506	25 919	848 201	110 785	645	103	84	17
1827	706	633	188	506	26 186	825 457	104 502	635	97	78	16
1828	691	633	188	641	26 940	811 080	110 118	615	96	83	17
1829	705	633	192	679	25 627	824 660	115 930	627	97	83	17
1830	721	598	189	692	26 168	839 365	131 397	642	95	84	18
1831	707	598	189	694	24 347	744 458	107 323	555	91	81	17
1832	698	582	176	685	23 068	795 407	119 151	595	99	83	20

Źródło: Военно-Статистический Сборник, Выпуск IV (Санкт-Петербург: Военная Тип. Главного Штаба, 1871), 46. Wśród koni znajdują się wierzchowe, artyleryjskie i pociągowe.

⁶ Jeszcze przed rewolucją we Włoszech Austria gotowa była wysłać nad Ren 150 tys. żołnierzy, a do północnych Włoch drugie tyle. Do spacyfikowania Włoch faktycznie nie musiała wystawić aż tak liczne kontyngentu wojsk. „Между двумя,” 390.

⁷ Фёдор Затлер, *О госпиталях в военное время* (Санкт-Петербург: Тип. т-ва „Общество. Польза”, 1861), 145–146. W 1831 r. rosyjska armia lądowa straciła 113,6 tys. ludzi. Zdaniem autora cały ubytek Armii Czynnej w wojnie 1831 r. wyniósł do 100 tys.: 7,1 tys. zabitych w bitwach, 92,8 tys. zmarłych z ran i chorób (epidemia cholery pochłonęła 24,6 tys. żołnierzy, w tym w Polsce do 12 tys.). Stłumienie powstania polskiego kosztowało Rosję 118 mln rubli (w 1831 r. 92,1 mln, w 1832 r. 25,9 mln). W 1830 r. wydano 12,2 mln na mobilizację armii przed interwencją w Holandii. Dochody państwa wynosiły w 1830 r. 417 mln. Bloch, *Finanse*, 151, 153.

⁸ W armii rosyjskiej i polskiej stosowano trzy wykazy stanu wojsk: stan etatowy, stan ewidencyjny (polski „stan rzeczywisty podług kontroli” czyli liczba wszystkich ludzi i koni w oddziale włącznie z komenderowanymi, chorymi itd.) i stan obecnych pod bronią (tj. gotowych do boju bez komenderowanych, chorych itd.). Między nimi występowały spore różnice.

Tabela 2. Wojska nieregularne (stan ewidencyjny na 1 stycznia każdego roku)

Rok	Generałowie	Oficerowie	Podoficerowie i szeregowi	Konie
1826	15	2 415	178 051	71 388
1827	14	2 348	162 724	69 360
1828	19	2 834	183 396	72 306
1829	23	3 682	187 165	76 257
1830	26	3 903	181 372	77 123
1831	24	4 015	179 455	74 344
1832	23	4 763	183 381	81 593

Źródło: Военно-Статистический Сборник, Выпуск IV (Санкт-Петербург: Военная Тип. Главного Штаба, 1871), 46.

Na pierwszy rzut oka wszystko wskazywało na to, że Królestwo Polskie, o znacznie niższym potencjale i zasobach niż Rosja, szybko ulegnie.⁹ Armia rosyjska w 1831 r. była najsilniejsza w Europie, jej struktura była bardzo rozbudowana, dysponowała też formacjami regularnymi i nieregularnymi. Trzon pierwszych tworzyły wojska liniowe, samodzielne korpusy terytorialne (m.in. Litewski), wojska liniowe osiedli wojskowych, a nieregularnych wojska kozackie – w sumie ponad milion żołnierzy.¹⁰ W okresie wojen lat 1826–1831 liczebność armii spadała okresowo w następstwie dużych strat bojowych i sanitarnych,¹¹

⁹ Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła*, 153. Znamienne słowa posła pruskiego z 2 V 1831 r.: „gdyby faktycznie o zwycięstwie miała decydować liczba ludności i siła armii to cesarz Chin ze swoimi 180 milionami ludności i z 1,5 milionową armią, byłby wkrótce panem Azji, a także Starego Kontynentu”.

¹⁰ Любомир Бескровный, *Русская армия и флот в XIX в.* (Москва: Наука, 1973), 17–34; Костянтин Ячменихин, *Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия* (Чернигов: „Сіверянська думка”, 2006), 365–366. Stan ewidencyjny armii rosyjskiej w 1822 r. – wojska liniowe dwóch armii i samodzielnych korpusów 594 tys. (59,4% ogólnej liczby), Kozacy 50 tys., nieliniowi (*нестроевые*) 68,5 tys., ordynansi (*денищики*) 45 tys., kantoniści 44 tys., muzycy i dobosze 22,5 tys., artyleria garnizonowa 15,5 tys., straż wewnętrzna, oddziały i rotty garnizonowe 126 tys., bataliony robocze i rotty rzemieślnicze 30 tys. Z 604 generałami i 30 tys. oficerów wyższych i niższych razem 1,31 mln. Dodatkowo w osiedlach wojskowych znajdowało się 130 tys. liniowych żołnierzy (w 1825 r.).

¹¹ Etat armii regularnej w 1826 r. – 535 generałów, 23,5 tys. oficerów, 884,3 tys. podoficerów i szeregowych. Stan ewidencyjny – 506 generałów, 25,9 tys. oficerów i 848,2 tys. podoficerów i szeregowych. Stan rzeczywisty (*на лицо*) odpowiednio wynosił 495, 17,9 tys., 729,6 tys. Александр Чернышев, *Историческое обозрение военно-сухопутного управления 1825–1850* (Санкт-Петербург: Военная Тип., 1850), 38; *Главный штаб. Исторический очерк*, cz. 2, ks. 1, roz. 2, *Комплектование войск в царствование Императора Николая I: Исторический очерк*, Столетие военного министерства 1802–1902, t. 4, cz. 10 (Санкт-Петербург: Тип. т-ва М.О. Вольф, 1908), 4, 11. W 1827 r. stan etatowy wynosił 1,027 mln w tym: 81,4 tys. podoficerów, 22,2 tys. muzyków, 827,8 tys. szeregowych i 56,8 tys. niefrontowych, 39 tys. ordynansów, zob. Вениамин Ляхов, *Русская армия и флот в войне с Османской Турцией*

ale szybko uzupełniano braki poborami.¹² Niełatwo więc wychwycić rzeczywisty stan armii, gdyż liczby zmieniały się z każdym miesiącem. Poza tym przy ocenie możliwości militarnych Rosji w poszczególnych wojnach trzeba uwzględnić jej duży obszar, stan drożni, zaplecza logistycznego, a w 1830 r. epidemię cholery, z którą walczone, stosując kordony sanitarne z użyciem wojska (w marszu na zachód niektóre korpusy musiały przejść obowiązkową kwarantannę). Czynniki te nie sprzyjały szybkiej i sprawnej mobilizacji. Pomimo przygotowań do interwencji i postawienia na stopę wojenną kilku korpusów, zebranie ich i doprowadzenie nad granicę Królestwa Polskiego trwało trzy miesiące.¹³ Sporo czasu zajęło rosyjskiemu dowództwu uzupełnianie strat poniesionych w wojnie tureckiej (ten proces trwał przez cały okres wojny z Polską w 1831 r. i nie został zakończony).

Ubytek żołnierzy w latach 1828–1830 był znaczny (porównywalny tylko z wojną krymską w połowie stulecia). Zmarło 197,7 tys. żołnierzy (bez zabitych w boju¹⁴), przy czym na 1830 r. przypadało 110 tys.¹⁵

в 1828–1829 годах (Ярославль: Верх.-Волж. кн. изд., 1972), 53. W 1828 r. przed wojną z Turcją stan etatowy 994,4 tys. żołnierzy „niższych stopni” w tym 80,7 tys. podoficerów, 21,6 tys. muzyków, 795,6 tys. szeregowych, 57,4 tys. nielinowych, 39 tys. ordynansów, a w końcu tr., gdy zasilili szeregi poborowi, 1,019 mln w tym 81,2 tys. podoficerów, 2,3 tys. muzyków, 816 tys. szeregowych, 59,6 tys. niefrontowych, 39,5 tys. ordynansów. *Комплектование войск*, 15.

¹² W latach 1825–1850 najwięcej poborowych zasililo armię w 1831 r. (172 tys.). Чернышев, *Историческое*, 45; Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła*, 155–156; Wacław Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831* (Warszawa: Volumen, 1993), 65.

¹³ W 1828 r. kolumny Korpusu Gwardii z Petersburga do Tulczyna na Ukrainie szły 95–97 dni (1493 i 1506 wiorst, 1 wiorsta = 1076,88 m.). W 1830 r. planowano, że V Rezerwowy Korpus Kawalerii z Kurska do Uściługa nad Bugiem dojdzie w 69 dni z dniówkami, III Rezerwowy Korpus Kawalerii z Nowomirgorodu na Ukrainie do Uściługa w 48 dni, a Korpus Grenadierów z osiedli w guberni nowogrodzkiej do Kowna w 48 dni. „Между двумя,” 378, 383, 386, 392, 397, 399; Aleksandr Puzyrewski, *Wojna polsko-ruska 1831* (Warszawa: M. Orgelbrand, 1899), 35, 37; Michał Sokolnicki, *Wojna polsko-rosyjska w roku 1831* (Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, 1919), 66; Tokarz, *Wojna*, 139–141.

¹⁴ Чернышев, *Историческое*, 40. W latach 1825–1850 średnia roczna poległych w boju (liczono tylko tych, których ciała znaleziono) wynosiła 1209 osób. Najwięcej zginęło w 1831 r. (7,1 tys.). Z kolei średnia zmarłych (straty sanitarne) w tych latach kształtowała się na poziomie 42,5 tys. Najwięcej żołnierzy zmarło w 1829 r. (89,8 tys.), a najmniej w 1826 r. (23,7 tys.). Jeżeli jednak przyjmujemy szacunki Zatlera (przyp. 7), to straty sanitarne w 1831 r. były jeszcze większe (92,8 tys.). Urzędowe dane nie potwierdzają jego opinii. Przyjmuje się, że w walce poległo 7122 żołnierzy rosyjskich, 6078 zmarło z powodu ran w szpitalach, cholera pozbawiła życia 6447, a inne choroby 22 163. W sumie wojna w Polsce miała kosztować Rosję 41 800 żołnierzy. *Окончание исторического очерка развития деятельности военно-медицинского ведомства в царствование Императора Николая I, Приложения, Столетие военного министерства 1802–1902*, t. 8, cz. 3 (Санкт-Петербург: Тип. т-ва М.О. Вольф, 1909), 74.

¹⁵ *Исторический очерк развития и деятельности военно-медицинского ведомства в царствование Императора Николая I, Столетие военного министерства 1802–1902*,

W 1830 r. z armii ubyło łącznie 141,3 tys. żołnierzy – m.in. zmarłych (110 tys.), zwolnionych po odsłużeniu 20 lat w gwardii i 22 lat w armii (18 tys.), niezdolnych (2,5 tys.), skazanych 594 i zbiegów 8,1 tys. W 1831 r. 117,4 tys. w tym m.in. zginęło w walce 7122, zmarło 72,2 tys., zwolniono ze służby 17,3 tys., a 17,8 tys. uciekło.¹⁶

Wojna z Turcją dokonała spustoszeń w szeregach armii. W kwietniu 1828 r. Armia Czynna rozpoczynała działania na Bałkanach w sile 94,6 tys. żołnierzy (etatowo 115,5 tys.).¹⁷ i do 1830 r., statystycznie rzecz ujmując, wymarła.¹⁸ W 1829 i 1830 r. (bez danych za 1828 r.) w następstwie chorób w szpitalach przy wojsku i na tyłach zmarło 96,7 tys. oficerów, podoficerów i szeregowych. W tym czasie poległo w walce 2857, a 464 dostało się do niewoli (licząc od maja 1828 r. do lipca 1830 r. 10 tys. żołnierzy poległo na placu boju i odniosło rany, a 118 745 zmarło w następstwie chorób).¹⁹ Przetrzebioną armię musiano odtwarzać ludźmi i końmi ściągаныmi z rezerw,²⁰ a te z kolei uzupełniać poborami.

t. 8, cz. 2, roz. 1–4 (Санкт-Петербург: Тип. т-ва М.О. Вольф, 1908), 227; *Окончание исторического очерка, Окончание и Приложения*, 53; *Комплектование войск*, 19. Najmniejszy ubytek między 1825 a 1850 r. miał miejsce w 1826 r. (35,6 tys.). Чернышев, *Историческое*, 40; Tokarz, *Wojna*, 65. Roczny ubytek (w czasie pokojowym – T.S.) w armii rosyjskiej z powodu śmiertelności i dezercji wynosił 10% stanu.

¹⁶ *Комплектование войск*, 19, 24.

¹⁷ Николай Лукьянович, *Описания турецкой войны 1828 и 1829 годов*, cz. 1–4 (Санкт-Петербург: В Тип. Эдуарда Праца, 1844–1847), tu cz. 2, załącznik (113,1 tys.); Николай Епанчин, *Очеркъ похода 1829 г. въ Европейской Турции*, cz. 1 (Санкт-Петербург: Тип. Главного Управления Уделов, 1905), 358, (źródło liczby podanej w tekście); Ляхов, *Русская*, 358; Бескровный, *Русское военное искусство XIX века* (Москва: Наука, 1974), 182, (114,9 tys. w tym 75,1 tys. piechoty, 29,4 tys. kawalerii, 384 działa); Tokarz, *Wojna*, 66. Do kampanii 1828 r., w dwóch rzutach, Rosjanie skierowali 8 dywizji piechoty (DP), 5 dywizji kawalerii (DK), 3 dywizje artylerii (DArt.) (96 batalionów, 88 szwadronów, 31 baterii), etatowo 120 tys. żołnierzy, a faktycznie 100 tys. (w pierwszym rzucie 65 tys.). W kampanii 1829 r. wykorzystali etatowo 120 tys. (może nawet 140 tys.), ale faktycznie było 70 tys. walczących (60–80 tys.).

¹⁸ Tokarz, *Wojna*, 69, „Подобно з istotnie walczących wróciło do Rosji po skończeniu tej wojny nie więcej ponad 10–15 tys. ludzi”. II Korpus Piechoty (KPIech.), który znalazł się na Bałkanach, w drugim rzucie stracił w wojnie 2/3 swojego stanu („Между двумя,” 371). Do wojny przystępował w sile 40,1 tys. żołnierzy (Лукьянович, *Описания*, 2:352).

¹⁹ *Окончание исторического очерка, Окончание и Приложения*, 53.

²⁰ Лукьянович, *Описания*, 3:216–218. Pierwsze uzupełnienie strat nastąpiło po kampanii 1828 r. Liczyło ono 19,3 tys. żołnierzy piechoty, 4 tys. kawalerii i 3580 koni liniowych (zakupiono dodatkowo 1600). Drugie w połowie sierpnia 1829 r.: 86,3 tys. piechoty, 11,4 tys. kawalerii i 10 tys. koni. Okazuje się, że źródłem uzupełnień byli nie tylko nowo zaciężni z oddziałów rezerwowych korpusów skierowanych na wojnę (np. II lub III KPIech.). Oddziały liniowe pozostające na zapleczu (np. z I KPIech.) zasilaty rezerwy korpusów Armii Czynnej na Bałkanach własnymi, przeszkolonymi już oddziałami.

W 1828 i 1829 r. odbyły się trzy pobory (92. z 500 dusz dwóch rekrutów, 93. z 500 dusz czterech i 94. z 500 dusz trzech rekrutów), ale nie pokryły one powstałego ubytku. Przed i w czasie wojny z Polską car musiał jeszcze dwukrotnie odwołać się do poboru.²¹ W sierpniu 1830 r. ogłosił 95. (dwóch rekrutów z 500 dusz), a w lutym 1831 r. 96. (trzech rekrutów z 500 dusz). Pierwszy z nich dał 70,7 tys. nowo zaciężnych, a drugi 101 tys.²² Obydwa nie przebiegały łatwo. W Rosji grasowała cholera, a od przełomu 1830/31 r. działania rosyjskiej administracji paraliżowała nie tylko epidemia, ale i powstanie Polaków, które wyszło poza granice Królestwa Polskiego i objęło część guberni zachodnich Rosji (na Litwie, Białorusi i Ukrainie). W niektórych guberniach przedłużono czas poboru, ograniczono liczbę rekruta albo z poboru zrezygnowano, m.in. w następstwie epidemii.²³ Rekruta odsyłano do rezerwowych i zapasowych batalionów, szwadronów i baterii, gdzie proces szkolenia trwał co najmniej rok.²⁴ W warunkach wojny nie stawiano zbyt dużych wymagań z zakresu panoszącej się w armii rosyjskiej od 1818 r.

²¹ 1 I 1831 r. armii brakowało do ukompletowania 199,6 tys. żołnierzy. Obecnych było 744,4 tys. podoficerów i szeregowych, a stan etatowy wynosił 944,1 tys. *Комплектование войск*, 24.

²² Ibid., 14–22; Бескровный, *Русская*, 76. Obydwa pobory dostarczyły wojskom lądowym 165,6 tys. rekruta. Pod koniec powstania ogłoszono dodatkowy 97. pobór. Jeszcze przed rozpoczęciem działań wojennych w Polsce władze rosyjskie, obawiając się francusko-polskiego wystąpienia zbrojnego, analogicznie do 1812 r., opracowały projekt powołania pospolitego ruszenia (Бескровный, *Русская*, 36). Tokarz twierdził, że pobór w 1830 r. nie odbył się (Tokarz, *Wojna*, 65). Przeczą temu liczne źródła. Александр Эйлер, „Записки А. А. Эйлера,” *Русский Архив* 18, ks. 2., z. 4 (1880): 390; Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła*, 56. Na początku stycznia zdaniem Kocója pobór (95) nie został przeprowadzony nawet w połowie.

²³ *Комплектование войск*, 14, 17, 21–22. 92 pobór w Gruzji i Besarabii odłożono, a w 6 guberniach (w tym w kijowskiej i podolskiej) zmniejszono o połowę, 93 pobór – podtrzymano powyższe decyzje; 94 pobór – jak wyżej; 95 pobór – podtrzymano decyzje z poprzednich, a jednocześnie cholera wymusiła przedłużenie czasu poboru w kilku guberniach, w 8 zrezygnowano z poboru z powodu epidemii; 96 pobór – podtrzymano decyzje z 92 poboru, w lutym zmniejszono pobór z 3 do 2 rekrutów z 500 dusz w guberniach grodzieńskiej, wołyńskiej, wileńskiej oraz w Obwodzie Białostockim. W guberni grodzieńskiej najpierw przedłużono termin o 15 dni (na zdanie rekruta), a 26 kwietnia/8 maja pobór przerwano z powodu cholery. Archiwum Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (dalej: AMWP), rkps 19067, „Изложение военных действий противу Польских мятежников совершенных войсками Действующей Армии под предводительством Генерал-Фельдмаршала Графа Дибича-Забалканскаго в первой половине 1831 года”, Warszawa, 1835 r., 623.

²⁴ Sokolnicki, *Wojna*, 70. Mobilizacja rosyjska odbywała się przez zbieranie oddziałów rezerwowych; Chojnacki, „Wojsko polskie w 1823 roku i manewry pod Brześciem,” *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 17, cz. 1 (1971): 173, szkolenie rekruta w Rosji w połowie lat dwudziestych XIX w. trwało 2 lata; Tokarz, *Wojna*, 65, rok przetrzymywano rekruta w zakładzie. Prawdopodobnie w trakcie wojny, gdy potrzeby armii były większe, znacznie skracano ten czas. Ilustruje to Aleksandr Ejler w swoich wspomnieniach (Эйлер, „Записки,” 390). W marcu bataliony rezerwowe grenadierów były słabo wyszkolone, a w maju przynajmniej 12 batalionów prezentowało już dobry stan wyszkolenia szczególnie jeżeli chodzi o celne strzelanie.

taktyki rewiiowej oraz tzw. frontowości (*фронтовой части*²⁵), ale i tak oddziały walczące z polskimi powstańcami zasililo²⁶ wielu słabo wyszkolonych żołnierzy. Okazało się też, że nawet z niepełnosprawnościami.²⁷

Zasoby ludzkie Rosji nie były bez dna. Potencjalnych poborowych w 1826 r. było 15,8 mln (w 1831 r. 21,8 mln), ale wśród nich zdolnych do służby i zdrowych było kilka milionów (nieco ponad 3 mln w 1826 r., a w 1831 r. 5 mln).²⁸ Były to i tak duże rezerwy, ale okazało się, że nie wystarczyło to na potrzeby armii. Od 1827 r. do wojska brano więc Żydów i obniżano kryteria fizyczne oraz zdrowotne. Co prawda od 95 poboru podwyższono wiek rekruta (z 18 do 20 lat przy górnej granicy 35 lat), ale jednocześnie zmniejszono wymagania co do wzrostu (od 96 poboru minimum 1,50 m, a wcześniej 1,54 m) i zdrowia. Od 93 poboru, w końcu 1828 r., rekrut mógł nie mieć jednego zęba z boku w górnej lub dolnej części szczęki. Grzybica nie zwalniała od służby (delikwent od razu szedł na leczenie). W 96 poborze rekrut mógł być niższy (1,50 m), bez dwóch zębów w górnej lub dolnej części jamy ustnej, ślepy na prawe lub lewe oko, a nawet bez jednego stawu przegubu wskazującego palca lewej ręki. Poza tymi ułomnościami powinien być zdrowy i godny służby w wojsku! Trudno wyobrazić sobie takich żołnierzy, zwłaszcza bez dwóch przednich zębów, w dobie broni skałkowej, gdy trzeba było zębami rozerwać ładunek prochowy.²⁹ Car nie mógł być zadowolony z takich żołnierzy.³⁰

²⁵ *Фронтальная часть* – słowa te można odczytać jako wygląd i szyk zewnętrzny (Puzyrewski) albo frontowość (Chojnacki).

²⁶ Dopływ rekruta i odbudowę oddziałów można prześledzić w oparciu o historie poszczególnych pułków rosyjskich. Jak zauważył Tokarz, wojna turecka pochłonięła żołnierzy z rezerw z wczesnych poborów, tak więc te ogłoszone w 1830 i 1831 r. wypełniały luki nowo zaciężnymi, którzy w rezerwach nie spędzili nawet jednego roku. Źródła potwierdzają obecność w rosyjskich oddziałach Armii Czynnej bardzo dużej liczby młodych żołnierzy, także w Korpusie Gwardii. Archiwum Państwowe w Poznaniu, Naczelne Prezydium Prowincji Poznańskiej, rkps 1390, b.m., b.d., 180; A. М-в, „Отрывки из походных записок о войне в Польше в 1831 году,” *Военный Сборник* 12, ks. 3 (1860): 6, 24; Эйлер, „Записки,” 390; Федор Смит, *История Польского Восстания и Войны 1830 и 1831 годов*, t. 1–3 (Санкт-Петербург: Тип. В. Спиридонова и К°, 1863–1864), 1:322.

²⁷ Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła*, 155; Tokarz, *Wojna*, 65.

²⁸ *Комплектование войск*, tabela 1; Бескровный, *Русская*, przyp. 77, (dane z 1831 r.); Ячменихин, *Армия*, 37. W latach 1800–1825 potencjalnych 17 mln dusz (mężczyzn objętych podatkiem pogłównym, tzw. *податное население*), było zobowiązanych dostarczyć rekruta, ale odpowiedni wiek i zdrowie miało ledwie 3 mln. Rosja w tym czasie mogła wcielić do wojska nie więcej jak 2–3% ludności, a Francja 8% (Ляхов, *Русская*, 53).

²⁹ Z niedostatkami fizycznymi brano rekruta już w dobie wojen napoleońskich (wiek od 18 do 40 lat i wzrost 1,50 m). *Комплектование войск*, 11, 13, 15–17; Бескровный, *Русская*, 73–74.

³⁰ Николай Павлович, „Письма графу П. А. Толстому 1828–1831 гг.,” *Русская Старина* 31, ks. 8 (1881): 550. Latem 1831 r. osobiście lustrował rekrutów z guberni pskowskiej

Komponent dopełniający armię polową (liniową) stanowili Kozacy (w 1825 r. 131 tys. w tym w służbie czynnej 68 tys.). Na zachodnim teatrze działań wojennych zazwyczaj najliczniej występowali Kozacy dońscy. W 1825 r. w służbie było ich 21 tys., a 37,2 tys. pozostawało w rezerwie. Kozaków czarnomorskich odpowiednio po ok. 8,3 tys. W pułkach kozackich służba oficerów trwała 25 lat, a szeregowych i podoficerów 30, z tego 25 przypadało na służbę polową, a 5 wewnętrzną (w pułkach gwardii 22 i 3). Po 1825 r. przystąpiono do reform wojsk kozackich (m.in. w 1827 r. atamanem wszystkich wojsk kozackich został następca tronu, a w 1828 r. ujednolicono system stopni), ale zintensyfikowano je dopiero po 1831 r.³¹ Rola Kozaków w armii rosyjskiej wzrosła po doświadczeniach wojny tureckiej, gdy lekka kawaleria regularna z trudnością wypełniała swoje podstawowe zadania m.in. z zakresu osłony i rozpoznania.³²

Struktura organizacyjna armii rosyjskiej między 1827 a 1830 r. była kilka razy zmieniana na poziomie korpusów i dywizji. Przed wojną turecką posiadała ona dwie armie³³ z 17 korpusami piechoty. Były to Korpus Gwardii (uzyskał status samodzielnego pod koniec grudnia 1829 r.), Korpus Grenadierów, 7 korpusów armijnych (od I do VII), samodzielne korpusy tzw. terytorialne: Finlandzki, Kaukaski, Litewski, Orenburski, Syberyjski, Korpus Straży Wewnętrznej, Korpus Osiedli Wojskowych oraz Korpus Wojsk Polskich. Kawalerię samodzielną reprezentowało 5 rezerwowych korpusów. Armijne korpusy z pewnymi wyjątkami miały po 3 DP (w każdej 3 brygady dwupułkowe)³⁴

i opisał ich jako „bardzo przeciętnych”. Nawet 100 z nich nie był w stanie dobrać do gwardii. Skierował ich do batalionów I KPiech. w Rydze. Эйлер, „Записки,” 390. Autor, naczelnik osiedli wojskowych nowogrodzkich i staroruskich, miał lepsze zdanie o rekrutach, którzy zasilali rezerwy od wiosny 1831 r.

³¹ *Главное управление казачьих войск: Исторический очерк, Столетие военного министерства 1802–1902*, t. 11 (Санкт-Петербург: Синод. тип.), 216, 301, 313; Бескровный, *Русская*, 15; Strzeżek, „Między wojną a pokojem. Wybrane zagadnienia z dziejów kawalerii rosyjskiej w latach 1815–1830,” *Echa Przeszłości* 5, (2004): 82. W 1825 r. we wszystkich wojskach kozackich służyło etatowo 131 tys. ludzi, co stanowiło 14,4% sił zbrojnych Rosji. Natomiast łącznie wojska nieregularne (kozackie i obce) liczyły w 1826 r. 180,4 tys. generałów, oficerów i szeregowych, w 1827 r. – 165,6 tys., w 1828 r. – 186,2 tys., w 1829 r. – 190,8 tys., a w 1830 r. – 185,3 tys. (tabela 2).

³² Strzeżek, „Między,” 72–73.

³³ W kwietniu 1818 r. car Aleksander I chciał sformować 3 Armie (Armie Zachodnią), w której znalazłyby się Samodzielny Korpus Litewski, Rezerwowy Korpus Wojsk i armia polska. Pomysłu nie zrealizowano, ale i tak w 1824 r. na zachodniej granicy państwa powstało 80-tys. zgromadzenie złożone z wyżej wymienionych korpusów, które znajdowało się pod kometendą w ks. Konstantego Pawłowicza. Strzeżek, „Armia,” 79. Mikołaj I w 1830 r. traktował to zgromadzenie jako osobną armię, swoistą straż przednią Imperium na kierunku zachodnim („Между двумя,” 386).

³⁴ Do wyjątków zaliczał się Korpus Grenadierów (dwie dywizje), V Korpus (jedna dywizja), VI Korpus (dwie). Korpusy samodzielne miały od jednej do dwóch dywizji.

z dywizją artylerii, a korpusy rezerwowe kawalerii dwie dywizje jazdy (w każdej 2 brygady dwupułkowe) z brygadą artylerii konnej.³⁵ Korpusom piechoty przydzielono bataliony saperów, a dwóm kawaleryjskim po jednym szwadronie konnych pionierów. Dodatkowo wspierały korpusy brygady fursztackie (pociągu – taborów wojskowych), bataliony wojenno-robotnicze i oddziały żandarmów. W czasie pokoju kilka dywizji piechoty i kawalerii wyłączono ze struktur armijnych i włączono do wydzielonego Korpusu Osiedli Wojskowych. W czasie wojny ponownie wchodziły one w skład korpusów armijnych lub korpusów rezerwowych kawalerii w ramach armii sformowanych do działań na określonym teatrze wojny.³⁶

Po wojnie tureckiej wprowadzono zmiany w strukturze organizacyjnej. Zlikwidowano jedną armię (2) i dwa korpusy piechoty (VI i VII).³⁷ Dokonano też licznych przetasowań pułków w ramach dywizji. Poza tym skadrowane dywizje (4, 8, 12, 16, 20) rozformowanych korpusów przydzielono do pozostałych jako zbiorcze brygady. Gdy 1 grudnia 1830 r. Samodzielny Korpus Litewski przekształcono w VI KPiech., armia rosyjska liczyła 8 KPiech.³⁸ (Gwardyjski, Grenadierski i 6 armijnych). Każdy z nich oprócz 4 dywizji piechoty (DP) posiadał dywizję kawalerii lekkiej (jako tzw. jazdę korpuśną) oraz dywizję artylerii.³⁹ Korpusy rezerwowe kawalerii nie zmieniły swojej struktury (do grudnia 1830 r.). Z tego zasobu utworzono Armię Czynną, którą najpierw przeznaczono do interwencji w Belgii,⁴⁰ a następnie

³⁵ Lekka Dywizja Kawalerii Gwardii miała 5 pułków.

³⁶ Oddziały osiedlone zajmowały określony obszar z dóbr państwowych w guberniach nowogrodzkiej, mohylowskiej, chersońskiej, jekaterynosławskiej, słobodzko-ukraińskiej i teoretycznie miały być w czasie pokoju samowystarczalne pod względem m.in. pozyskiwania rekruta, zaopatrzenia w żywność i furaż dla koni, odciążając tym samym budżet państwa. W 1826 r. do wojsk osiedlonych zaliczano 32 bataliony (w tym 20 liniowych) z 3 dywizji grenadierów i 1 pp, 3 rot artylerii, 192 szwadrony (w tym 72 liniowe) w 5 DK (2 i 3 Dywizjach Kirasjerów, 2 i 3 Dywizjach Ułanów, Bugskiej Dywizji Ułanów). W tym roku armia rosyjska posiadała 704 bataliony i 633 szwadrony. W 1825 r. w osiedlach było łącznie 130,1 tys. żołnierzy liniowych. Na bazie wojsk osiedlonych utworzono w 1828 r. wojska rezerwowe, które liczyły 60 batalionów i 120 szwadronów. Rok później (w 1829 r.) w czynnych i rezerwowych batalionach i szwadronach służyło 80 tys. podoficerów i żołnierzy. Яченихин, *Армия*, 66–69, 74–75, (po 1824 r. osiedlono jeszcze 2 brygady pionierów), 151, 153–154, 167, 358 tabela 3, 366 tabela 12.

³⁷ W 1 A znalazły się korpusy piechoty (I–V) i dwa korpusy rezerwowe kawalerii (IV i V).

³⁸ Z samodzielnych pozostały Finlandzki, Kaukaski, Orenburski i Syberyjski. W końcu grudnia 1829 r. dołączył Korpus Gwardii.

³⁹ Do wyjątków należał Korpus Grenadierów (2 DP) i VI KPiech. (2 DP). Korpus Gwardii posiadał trzy dywizje (1, 2 Gwardyjskie i 1 Dywizję Grenadierów).

⁴⁰ „Между двумя,” 399. I Rezerwowy Korpus Kawalerii (Rez. KK) złożony z 1 Dywizji Kirasjerów (gwardyjskiej) i 1 Dywizji Ułanów (armijnej) jeszcze zachowano. W armii znajdował się też Rezerwowy Korpus Wojsk (stacjonujący w Królestwie Polskim) oraz armia polska.

w grudniu (1/13 grudnia⁴¹) 1830 r. skierowano przeciwko „zbuntowanym” Polakom.⁴² Znalazły się w niej ostatecznie Korpus Gwardii⁴³ (KGw.), Oddział Gwardii w. ks. Konstantego (z dawnego Rezerwowego Korpusu Wojsk), Korpus Grenadierów (KGren.), I, II, VI KPiech. oraz III i V Korpusy Rezerwowe Kawalerii z artylerią.⁴⁴ Do DP przydzielono po 3 rotę artylerii pieszej, do dywizji kawalerii korpuśnej rotę artylerii konnej, a dywizjom jazdy w korpusach rezerwowych po 2 rotę konne.⁴⁵ Skład korpusów dopełniały m.in. oddziały pociągu (*фургонам*), saperzy (3 bataliony w 3 korpusach: Gwardyjskim, I i VI⁴⁶) i mobilne rotę inwalidzkie (*подвижные роты*; w I KPiech. 4, a w VI KPiech. 2). Organem dowódczym Armii Czynnej był głównodowodzący feldmarszałek Iwan Dybiczy i Sztab Główny Armii Czynnej z oddziałami (szefem Sztabu był gen. Karl Toll). Dybiczowi podporządkowano pięć guberni zachodnich Rosji (grodzieńską, wileńską, mińską, podolską i wołyńską). Wprowadzono w nich stan wojenny już w grudniu 1830 r.

1 stycznia 1831 r. regularna armia rosyjska liczyła 694 generałów, 24,3 tys. oficerów i 744,4 tys. podoficerów i żołnierzy (etatowo 944,1 tys.). Z kolei w formacjach nieregularnych służyło 24 generałów, 4 tys. oficerów

⁴¹ Daty, ze względu na stosowanie w XIX w. kalendarza juliańskiego w Rosji, podawane są podwójnie – pierwsza według kalendarza juliańskiego, druga gregoriańskiego. W przypadku podania tylko jednej daty zapisana jest ona według gregoriańskiego.

⁴² Skład dostosowano do sytuacji po wybuchu powstania. I Rez. KK zastąpił Zbiorczy Gwardyjski Rez. KK złożony z 2 dywizji gwardyjskich (1 Dywizji Kirasjerów i Lekkiej Dywizji Kawalerii Gwardii). 1 Dywizję Ułanów przydzielono jako jazdę korpuśną do Korpusu Grenadierów.

⁴³ Zdaniem posła pruskiego korpus ten nie miał statusu samodzielnego od 26 XII/7 I 1831 r., gdy formalnie włączony został do Armii Czynnej. Tworzyła go piechota Korpusu Gwardii i Zbiorczy Gwardyjski Rez. KK; Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła*, 72.

⁴⁴ I i II KPiech. przystąpiły do wojny z 6 DP (1, 2, 3, 5, 6, 7), a dwie (4 i 8) jako zbiorcze brygady pozostały na tyłach wraz z oddziałami rezerwowymi (brały udział w tłumieniu powstania na Litwie w 1831 r.). VI KPiech. miał dwie dywizje – 24 i 25 (z ich batalionów rezerwowych od grudnia 1830 r. zaczęto formować 26 DP), Korpus Grenadierów trzy – 1, 2, 3 (choć formalnie jedna z nich miała dołączyć do piechoty gwardyjskiej, co nastąpiło w maju 1831 r. po połączeniu głównej armii z Korpusem Gwardii) i Korpus Gwardii z 2 dywizjami. Korpusy rezerwowe kawalerii miały po 2 dywizje, w Gwardyjskim: 1 Dywizję Kirasjerów i Lekką Dywizję Kawalerii Gwardii, w III Korpusie – 3 Dywizję Kirasjerów i 3 Dywizję Ułanów, a w V Korpusie – 2 Dywizję Dragonów i 2 Dywizję Strzelców Konnych. Przy korpusach piechoty znajdowały się lekkie dywizje kawalerii jako jazda korpuśna. W I Korpusie – 1 Dywizja Huzarów, w II Korpusie – 2 Dywizja Huzarów, w VI Korpusie – Litewska Dywizja Ułanów, a w Korpusie Grenadierów – 1 Dywizja Ułanów.

⁴⁵ Korpus Gwardii miał 2 brygady artylerii pieszej po 3 rotę i 1 brygadę artylerii konnej (z 3 rotami). W Oddziale Gwardii w. ks. Konstantego były 2 rotę (piesza i konna). Zbiorcza Brygada Grenadierów przy VI KPiech. także miała 2 rotę artylerii (pieszej).

⁴⁶ W trakcie wojny 1831 r. dołączyły jeszcze 2 (I Rezerwowy i II).

i 179,4 tys. podoficerów i szeregowych.⁴⁷ W wojnie z Polską wzięło udział około ćwierć miliona żołnierzy.⁴⁸ Armia Czynna była główną siłą, ale w trakcie przedłużającej się wojny, zwłaszcza poza Królestwem Polskim (gubernie zachodnie), do działań włączano oddziały pozostające w strukturach 1 Armii (A) (m.in. III i IV KPiech., II i IV Korpusy Rezerwowe Kawalerii, 5 Dywizję Ułanów /D. Uł./ z V KPiech.), Korpusu Osiedli Wojskowych i KGw.

W trakcie wojny stan liczebny Armii Czynnej podlegał nieustannym zmianom. Traciła ludzi w następstwie działań wojennych, chorób, wydziałania oddziałów itd. Uzupełnienia do czerwca dochodziły do niej rzadko. Zmiany możemy prześledzić dzięki materiałom opublikowanym przez Aleksandra Puzyrewskiego,⁴⁹ a także zachowanemu w oryginale opracowywaniu płk. Iwana Iwanowa i ks. Teniszewa⁵⁰ z tabelami stanów Armii Czynnej od stycznia do czerwca 1831 r.⁵¹ Obecnie Biblioteka Narodowa udostępniła w wersji elektronicznej 2 tomy rękopiśmiennych materiałów rosyjskich dotyczących wojny z Polską, gdzie także znajdujemy dane dotyczące struktu-

⁴⁷ *Военно-Статистический Сборник*, Wydanie 4 (Санкт-Петербург: Воен. тип., 1871), 46. Tokarz obliczył, że po odliczeniach, np. sił korpusów samodzielnych i straży wewnętrznej, Rosjanie dysponowali armią połową w siłę 400 tys. żołnierzy z 1056 działami (Tokarz, *Wojna*, 65). Źródłem tak małej liczby żołnierzy w armii polowej były: rozbudowane tabory, sporo żołnierzy nieliniowych w batalionach i szwadronach, liczni ordynansi, sprzyjająca nadużyciom (m.in. zawyżaniu stanów) gospodarka oddziałowa, rozbudowane sztaby (Tokarz, *Wojna*, 66, armia liniowa zmniejszała się przez to o 100 tys. żołnierzy); Станислав Андрияйнен, *Российская императорская гвардия в конце XVII – первой половине XIX в. Основные вехи истории* (Санкт-Петербург: Изд. СПбГЭУ, 2020), 226. W 1822 r. armia liczyła nieco ponad milion żołnierzy, ale na tę liczbę składało się 594 tys. żołnierzy liniowych w dwóch armiach i samodzielnych korpusach (59,5% armii), 50 tys. Kozaków (5,5%), 68,5 tys. nieliniowych (6,8%), 45 tys. ordynansów (4,5 %), 44 tys. kantonistów (4,4%), 22,5 tys. muzyków i werblistów (2,2%), 15,5 tys. artylerzystów garnizonowych (1,5%), 126 tys. żołnierzy straży wewnętrznej, garnizonowych i inwalidzkich rot oraz oddziałów (12,6%), 30 tys. robotników w roboczych batalionach i rzemieślników w rotach rzemieślniczych, 604 generałów i 30 tys. oficerów (Ячменихин, *Армия*, 365).

⁴⁸ Sokolnicki, *Wojna*, 66. (200 tys. w ciągu pierwszych 6 miesięcy); Marian Kukiel, „Powstanie listopadowe przed sądem historii,” *Przegląd Współczesny* 35, (1930): 332, (szacuje wysiłek Rosjan na 240 tys. żołnierzy).

⁴⁹ Александр Пузыревский, *Польско-русская война 1831 г.*, t. 1–2 (Санкт-Петербург: Воен. тип., 1890), 2: приложения.

⁵⁰ AMWP, rkps 19067, „Изложение военных действий противу Польских мятежников совершенных войсками Действующей Армии под предводительством Генерал-Фельдмаршала Графа Дибича-Забалканского в первой половине 1831 года”, Warszawa, 1835 r.

⁵¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Władze Centralne Powstania Listopadowego, Zespoły szczątkowe (dalej: WCPL ZS), rkps 737, „Изложение военных действий противу Польских мятежников совершенных войсками Действующей Армии под предводительством Генерал-Фельдмаршала Графа Дибича Забалканского в первой половине 1831 года. Приложения”, Warszawa, 1835 r.

ry Armii Czynnej (prawdopodobnie także należały do płk. Iwanowa, który był oficerem gwardyjskiego Sztabu Generalnego przydzielonym do Sztabu Głównego Armii Czynnej).⁵²

Armia Czynna, gdy koncentrowała się u granic Królestwa Polskiego, osiągnęła swój najwyższy stan liczebny. W grudniu 1830 r. i w styczniu 1831 r. liczyła od 193,6 do 194,7 tys. żołnierzy w 175 batalionach, 240–245 szwadronach, 87–102 sotniach kozackich i dysponowała 664 działami (448 pieszymi i 216 konnymi). Piechurów było 147,7 tys., a kawalerzystów od 45,9 do 46,9 tys.⁵³ W raportach oddzielano kawalerię regularną od Kozaków, przy czym Kozaków Gwardii zaliczano do kawalerii regularnej. W styczniu liczba sotni i pik kozackich⁵⁴ rosła (13 stycznia – 87 sotni, 17 – 91, a 27 – 102). Kawaleria regularna w Armii Czynnej była liczniejsza niż Kozacy. 13 stycznia na 37,5 tys. szabel przypadało 8,3 tys. pik, a 27 stycznia odpowiednio 37,4 tys. i 9 tys.⁵⁵

Na początku lutego Armia Czynna nie zakończyła jeszcze swojej koncentracji na zachodniej Litwie, Białorusi i Ukrainie. Ten proces trwał i nie zakończył się 5–6 lutego 1831 r., gdy oddziały pierwszego rzutu przekraczały granicę Królestwa Polskiego. Dybiczowi spieszyło się, aby jak najszybciej zakończyć kampanię w Polsce (mówił, że potrzebuje na to od 2 do 6 tygodni i 100 tys. żołnierzy) w jednej rozstrzygającej losy wojny bitwie walnej zwieńczonej zdobyciem Warszawy. Dlatego na początku lutego 1831 r. Armia Czynna tworzyła trzy rzuty (linie) znacznie od siebie oddalone. W pierwszym znalazło się 89,3 tys. żołnierzy, w drugim 50,7 tys., a w trzecim 48,4 tys.⁵⁶

Od początku lutego Armii Czynna zaczęła tracić żołnierzy. Do patologii administracyjnych (nagminne zawyżanie stanów przez dowódców) dołączyły ofiary będące konsekwencją działań wojennych. Z każdym dniem

⁵² Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN w Warszawie), Biblioteka Ordynacji Zamoyckich (dalej: BOZ), rkps 1812/1 i 1812/2, Разные материалы о Войне в Польше 1831 года. Dostęp październik 29, 2021, <https://polona.pl/item/raznye-materialy-o-vojne-w-polse-t-1,NjE4Nzk1Njg/6/#info:metadata>; Heелов, *Воспоминания*, 34.

⁵³ Artylerzystów pieszych i saperów zaliczano do piechoty, a artylerzystów konnych wraz z nielicznymi pionierami konnymi do kawalerii; Puzyrewski, *Wojna*, 36–37. 182,9 tys. (142 tys. piechoty, 40,9 tys. kawalerii w 172 batalionach, 244 szwadronach, 664 działa, do tego 13 pułków kozackich).

⁵⁴ W kawalerii regularnej liczbę zdolnych do boju podawano w szablach, a w formacjach kozackich zdarzało się, że w pikach.

⁵⁵ AGAD, WCPL ZS, rkps 737, „Изложение военных действий противу Польских мятежников совершенных войсками Действующей Армии под предводительством Генерал-Фельдмаршала Графа Дибича-Забалканскаго в первой половине 1831 года”, Warszawa, 1835 r., 18, 24; BN w Warszawie, BOZ, rkps 1812/1, Разные материалы о Войне в Польше 1831 года, Dyslokacja wojsk rosyjskich 5/17 I 1831 r., b.m., b.d., 8r.

⁵⁶ Puzyrewski, *Wojna*, 36–37; Sokolnicki, *Wojna*, 66. Na początku lutego 100 tys. w tym 16 tys. kawalerii, w końcu marca 150 tys. w tym 22 tys. kawalerii.

przybywało zabitych, rannych, kontuzjowanych i chorych.⁵⁷ Do końca kwietnia 1831 r. od ogólnej liczby wojsk Dybicz musiał odliczać KGw. (ok. 24,5 tys. żołnierzy i 72 działa), gdyż car taktował go jako ostatnią rezerwę Armii Czynnej i nie chciał go zmarnować w działaniach wojennych – do tego były korpusy armijne.⁵⁸

Struktura organizacyjna oparta na korpusach Armii Czynnej nie przetrwała, a w czasie działań wojennych zastąpiła ją struktura operacyjna z podziałem na oddziały lub zbiorcze korpusy wykonujące określone zadania. Dochodziło do atomizowania nie tylko korpusów, ale też dywizji i pułków. Już wkraczając na teren Królestwa Polskiego Armia Czynna była podzielona na główne siły z prawym (północnym) i lewym (południowym) skrzydłem. Jednocześnie pozostawiono oddziały na tyłach w Królestwie Polskim i w Rosji. Na początku wojny wiele oddziałów dopiero maszerowało do Królestwa Polskiego, nie osiągnęły jednak celu. Od wiosny 1831 r., gdy na tyłach Armii Czynnej operującej w Królestwie Polskim powstanie objęło kilka guberni zachodnich Rosji, Dybicz musiał wydzielić do jego tłumienia część swojej armii. Działania na Litwie, Wołyniu i osłona tyłów⁵⁹ pod koniec lutego wiązały około 30% sił Armii Czynnej, a w połowie czerwca 36% (zob. tabela 3). Konieczność osłony zaplecza i guberni zachodnich ograniczały swobodę operacyjną Armii Czynnej w Królestwie.

Dybicz, rozpoczynając działania zimą 1831 r., chciał zakończyć je szybkim uderzeniem w napoleońskim stylu (pobicie przeciwnika w walnej bitwie i zdobycie jego stolicy). Dlatego Armia Czynna nie została skoncentrowana, a z czasem po tzw. kampanii lutowej ujawniły się błędy popełnione przez Dybicza na polu zabezpieczenia logistycznego i aprowizacyjnego (w marcu i kwietniu 1831 r.). Pod wpływem strategii wojny wybranej przez polskiego naczelnego wodza gen. Jana Skrzyneckiego feldmarszałek zmienił swój plan działania. Zaczął prowadzić wojnę tzw. systematyczną, starając się przejąć kontrolę nad

⁵⁷ Неелов, *Воспоминания*, 163, ubytek w szeregach Armii Czynnej po fazie kampanii zimowej szacuje na 25 tys., w kolejnej fazie (marcowo-kwietniowej) kolejne 25 tys., łącznie 50 tys.; Strzeżek, *Polska ofensywa wiosenna w 1831 roku. Zaprzepaszczone szansa powstania listopadowego* (Oświęcim: Napoleon V, 2011), 60. Od początku lutego do końca marca 1831 r. ponad 20 tys. (2,5 tys. zabitych, 2,4 tys. zaginionych, reszta to ranni i chorzy). Cała gama chorób dręczyła Armię Czynną. Cholera w marcu zabiła 319 żołnierzy (zachorowało 682), a w kwietniu 3,1 tys. (zachorowało 8,4 tys.). Większy ubytek wywoływały krwawe biegunki, gorączki i dreszcze (febra), zapalenie płuc i „inne niemoce i choroby” (m.in. wrzody, osłabienie). Liczba chorych w poszczególnych pułkach stale rosła, np. w 2 Pułku Jędrów z I KPiech. 13 marca było 251 chorych, 13 kwietnia – 502, a 13 maja – 857. 5 Pułk Jędrów 13 maja miał więcej ludzi w szpitalach (830 w tym 288 rannych) niż w linii – 468. W pułkach wracających z Turcji choroby zabierały ludzi jeszcze wiosną 1830 r. (np. w Kurlandzkim Pułku Ułanów z V KPiech. od stycznia do marca zmarło 3 oficerów i 117 podoficerów i żołnierzy). Choroby nie omijały żadnego rodzaju wojsk.

⁵⁸ Strzeżek, *Polska ofensywa*, 60.

⁵⁹ Na Ukrainie operowały głównie oddziały 1 A i z osiedli wojskowych.

jak największym obszarem Królestwa i odzyskać ją w pełni nad guberniami zachodnimi. Jego zapał z początku wojny ostygł, wręcz stępsiał. Z Dybicza Zabalkańskiego stał się Dybiczem „Przedwiślańskim”, gdyż trzy próby przeprawy przez Wisłę (w lutym, na początku i w końcu kwietnia 1831 r.) zakończyły się niepowodzeniem. Car Mikołaj I domagał się koncentracji sił i szybkich rozstrzygających działań, a przede wszystkim zdobycia Warszawy. Dybicz jednak do końca swojego życia⁶⁰ nie zdołał przekroczyć Wisły z głównymi siłami. Uczynił to dopiero jego następca gen. Iwan Paskiewicz, ale jemu przyszło działać w całkiem innych warunkach militarnych i politycznych.⁶¹

Tabela 3. Armia Czynna od 13 grudnia 1830 r. do połowy czerwca 1831 r.

Data	Armia Czynna	Liczba wojsk		Pod bronią			Działa piesze/konne
		Bataliony	Szwadrony /sołnie	Piechota	Kawaleria regularna /nieregularna	Ogół żołnierzy	
13 XII ¹	Ogółem w ACz	172	244 / –	141 007	40 961	181 968	–
13 I ²	Ogółem w ACz	175	244 / 87	147 786	45 910 37 558 / 8 352	193 696	664 448 / 216
17 I ³	Ogółem w ACz	175	240 / 91	–	–	–	668 448 / 220
27 I ²	Ogółem w ACz	175	244 / 102	147 775	46 946 37 484 / 9 012	194 721	664 448 / 216
6 II ⁵	Główne siły ACz w KP	96	156	84 651	22 948 / 4 000	118 441	348
	Tyły ACz i w marszu	10	–	9 138	–	9 138	96
6 II ⁴	Główne siły w KP	99	154	85 800	26 660	112 400	326
28 II ²	Ogółem ACz	176	241 / 121	133 473	39 611 30 277 / 9 342	173 092	653 447 / 206
	Główne siły ACz	97½	146 / 60	70 332	18 230 14 907 / 3 323	88 562	311
	Tyły i etapy w KP i w Rosji	23¾	7 / 1	16 519	1 328 1 128 / 200	17 847	122
	W marszu do ACz	55	84 / 55	46 622	20 061 14 242 / 5 819	66 683	220

⁶⁰ Zmarł w Kleszewie 10 VI 1831 r.

⁶¹ Powstanie w guberniach zachodnich wygasło, a Prusy ułatwiły zaopatrzenie głównych sił Armii Czynnej w trakcie działań na lewobrzeżu Królestwa po przeprawie przez Wisłę.

13 III ²	Ogółem w ACz	176	244 / 121	124 501	45 115 35 413 / 9 702	169 616	650 447 / 203
	Główne siły	113 ¼	189 / 76	78 313	33 391 27 858 / 5 533	111 704	379
	Tyły w KP i Rosji	25 ¾	7 / 15	16 706	2 367 1 050 / 1 317	19 073	123
	W marszu do ACz	37	48 / 30	29 482	9 357 6 505 / 2 852	38 839	148
27 III ²	Ogółem w ACz	174	239 / 121	121 417	44 280 34 322 / 9 958	165 697	652
	Główne siły i skrzydła w KP	113 ¼	190 / 75 ½	77 922	30 046 27 349 / 5 698	110 968	378
	Tyły ACz w KP	7	30 / 8 ½	4 291	4 729 4 159 / 570	9 020	16
	Tyły ACz w Rosji	19 ½	- / 11	12 227	- / 1 073	13 300	125
	W marszu do ACz	34 ¼	24 / 26	26 977	5 432 3 328 / 2 104	32 409	133
31 III ⁴	Główne siły ACz w KP	111	174	80 843	30 833 25 198 / 5 635	111 676	377
	Główne siły ACz bez Korpusu Gwardii	94	152	63 410	24 340 18 526 / 5 814	87 471	305
13 IV ²	Ogółem w ACz	163	235 / 121	110 133	43 240 32 927 / 10 313	153 373	650 445 / 205
	Główne siły	117 ½	203 / 75	80 710	34 134 28 724 / 5 410	114 844	361
	Tyły ACz w KP	10	2 / 20	5 594	1 823 239 / 1 584	7 417	35
	Tyły ACz w Rosji	20 ½	1 ½ / 10	11 539	1 202 437 / 765	12 741	160
	W marszu do ACz	15 ½	28 ½ / 16	12 290	6 081 4 364 / 1 717	18 371	94
16 IV ⁴	Ogółem w ACz	137	230	99 805	39 710 31 494 / 8 216	139 420	634
	Główne siły w KP	102 ½	186	74 439	29 993 25 110 / 4 883	104 432	404
	Tyły ACz w KP i Rosji	34 ½	44	25 371	9 617 6 284 / 3 333	34 988	230

2 V ²	Ogółem w ACz	163 ¼	226 / 121	101 872	40 126 30 880 / 9 274	142 016	650 445 / 205
	Główne siły w KP	110 ½	183 / 80 ½	67 209	30 352 24 753 / 5 599	97 561	336
	W rejonie Brześcia i Terespoła	8	6	5 835	848	6 701	158
	Tyły ACz w KP	11 ¼	2 / 12	5 704	1 103 253 / 850	6 807	2
	Tyły ACz w Rosji	33 ½	35 / 28 ½	23 124	7 824 5 026 / 2 798	28 996	156
7 V ⁴	Główne siły ACz w KP bez skrzydeł	72 ½	95	40 863	12 399 10 613 / 1 786	53 262	245
15 V ¹	Ogółem w ACz	163	226 / 121	97 844	37 984 28 928 / 9 056	135 828	650 445 / 205
	Główne siły w KP	108 ¼	174 / 79	61 914	27 132 21 745 / 5 397	89 046	348
	Rejon Brześcia i Terespoła	13 ½	7 / 2	8 661	1 067 901 / 166	9 728	147
	Tyły ACz w KP	8 ½	10 / 14	5 240	2 170 1 197 / 973	7 410	2
	Tyły ACz w Rosji	33	35 / 26	22 029	7 615 5 085 / 2 530	29 824	153
31 V ²	Ogółem w ACz bez Rüdigerera	153 ¼	228 / 121	85 831	38 372	124 203	649
31 V ²	Ogółem w ACz z Rüdigerem	163 ¼	252 / 121	96 053	41 989	138 042	673
	Główne siły ACz w KP z Rüdigerem	99 ¾	167 / 68	55 927	25 706 21 669 / 4 037	81 633	339
	Tyły ACz z wojskami pod Grodnem i w rejonie Brześcia	34	42 / 29	22 506	7 395 5 597 / 1 798	29 901	182
	Tyły ACz w Rosji	29 ½	43 / 24	17 620	8 894 6 449 / 2 445	26 514	152
7 VI ³	Główne siły ACz w KP	158 ¼	242 / 124	–	–	–	617

13 VI ²	Ogółem w ACz	162 ¼	249 / 116	97 258	42 385 33 702 / 8 683	139 643	665 454 / 217
	Główne siły ACz, skrzydła z Rüdigerem	94 ¾	164 / 71 ½	55 883	29 954 24 644 / 5 310	85 837	379 315 / 64
	Tyły ACz w KP i w Rosji	33	51 ½ / 13	19 232	4 078 2 831 / 1 247	23 310	124
	Siły ACz na Litwie	34 ½	33 ½ / 31 ½	22 143	9 353 7 227 / 2 126	30 496	168

Skróty: ACz – Armia Czynna, KP – Królestwo Polskie

¹ Пузыревский, *Польско-русская*, 2:

- załącznik 2, 5–7 Bojowy spis Armii Czynnej z 13 grudnia, bez oficerów i muzyków w Korpusie Gwardii;
- załącznik 11, 21–29 informacja o rozlokowaniu i składzie wojsk Armii Czynnej do 1/13 kwietnia 1831;
- załącznik 13, 31–35 informacja o stanie wojsk Armii Czynnej do 3/15 V.

² AGAD, WCPL ZS, rkps 737, „Изложение военных действий противу Польских мятежников совершенных войсками Действующей Армии под предводительством Генерал-Фельдмаршала Графа Дибича Забалканскаго в первой половине 1831 года. Приложения”, Warszawa, 1835 r., 23, 29–39, 40–51, 51–66, 83, 85–98, 99–112, 113–128. Wojska gen. Grigorija Rosena w rejonie Brześcia i Terespoła, Prużan, Kobrynia, Wysokiego Litewskiego, do Armii Czynnej dołączył Korpus gen. Fiodora Rüdigera, zob., *ibid.*, 129–143.

³ BN w Warszawie, BOZ, rkps 1812/1, Разные материалы о Войне в Польше 1831 года, 8r – Dyslokacja wojsk rosyjskich 5/17 I 1831 r.; 96r – Dyslokacja wojsk rosyjskich 26 V/7 VI 1831 r.

⁴ Смит, *История*, t. 1 i 2:

- tabela V – 6 lutego Główne siły Armii Czynnej w momencie przekroczenia granicy bez Korpusu Gwardii i II Korpusu Piechoty, które zmierzały do Armii Czynnej;
- tabela B – 31 marca Główne siły Armii Czynnej;
- tabela E – 4/16 kwietnia Stan rosyjskiej armii pod dowództwem feldmarszałka grafa Dybicza-Zabalkańskiego;
- tabela F – 25 kwietnia/7 maja Liczebność i dyslokacja Rosjan [tylko główne siły bez gwardii i oddziałów na flankach].

⁵ Prądzyński, *Pamiętniki*, 4:48–55, załączniki. Stan armii rosyjskiej 6 II 1831 r. (6,8 tys. artylerzystów dodano do ogółu żołnierzy). Korpus Gwardii (27 stycznia) 17,1 tys. bagnetów, 6,6 tys. szabel, 72 działa; II KPiech. 30,8 tys. bagnetów, 3,2 tys. szabel, 132 działa; I D. Uł. 3,1 tys. szabel i 16 dział.

Do „Kampanii Polskiej” Rosja wystawiła swoje najlepsze oddziały z tych którymi dysponowała po zakończeniu wojny tureckiej. Część Armii Czynnej z 1831 r. nawet w niej uczestniczyła (II KPiech., KGw. bez kirasjerów).⁶² Przygotowanie poszczególnych korpusów do wojny nie było zadawalające

⁶² Oddziały walczące na Bałkanach znalazły się w drugim i trzecim rzucie wojsk wkraczających do Królestwa.

pomimo mobilizacji trwającej od końca października.⁶³ Wyszukanie wojsk również pozostawiało wiele do życzenia.

Armia rosyjska dysponowała regulaminami i instrukcjami, które nie uwzględniały w dostatecznym stopniu przemian, które zaszły w taktyce walki doby napoleońskiej. Omawiały co prawda poszczególne elementy taktyki kolumnowo-tyralierskiej, ale tchnęły duchem taktyki linearnej, która wróciła do łask i zdominowała szkolenie armii rosyjskiej po 1818 r.⁶⁴ Zapomniano o elastyczności w działaniu, dostosowaniu do okoliczności, inicjatywie na placu boju. Piechoty nie uczono strzelania, walki w szyku rozproszonym, natarcia w kolumnach, a nawet fechtunku na bagnety.⁶⁵ W kawalerii zapomniano o energicznych i żywiołowych atakach, przygotowaniu do dalekich marszów i zagonów. Nie przykładano dostatecznej uwagi – a wręcz ignorowano – przygotowanie do służby osłonowej i rozpoznawczej. Nie przyzwyczajano koni do niewygód. Kawalerzystów nie uczono jak chronić konie, dbać o ich kondycję, a jednocześnie wymagać od nich wysiłku, gdy zachodziła taka potrzeba.⁶⁶ W artylerii także „starano się zapomnieć” o doświadczeniach wyniesionych z wojen napoleońskich.⁶⁷ Szablonowość wprowadzono też w szykach bojowych wojsk, które dowódcy wyżsi mieli zastosować w obliczu nieprzyjaciela przed rozpoczęciem boju.⁶⁸ Były one niepraktyczne

⁶³ „Между двумя,” 378, 383, 386, 392, 397, 399; Эдуард Мержеиовский, *История 13-го пехотного Белозерского генерал-фельдмаршала графа Ласси полка (1708–1893 г.)* (Варшава: Варш. тип. и лит., 1894), 333; В. Н. Шустов, *История 25-го драгунского Казанского полка 1701–1901* (Киев: Тип. Штаба Киевского Военного Округа, 1901), 132.

⁶⁴ *Главный штаб. Исторический очерк: Образование (обучение) войск*, cz. 1, ks. 2, dział 3, *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. 4, cz. 5 (Санкт-Петербург: Тип. Бережливости, 1903), 14, 52–53; Ляхов, *Русская*, 64, 70; Бескровный, *Русская*, 106, 108–109; Илья Ульянов, *Регулярная пехота 1801–1855: Боевая летопись, организация, обмундирование, вооружение, снаряжение* (Москва: АСТ, 1996), 92–105.

⁶⁵ Епанчин, *Очеркъ*, 1:78, 97; Антон Керсновский, *История Русской армии*, t. 2, *От взятия Парижа до покорения Средней Азии 1814–1881 гг.* (Москва: Голос, 1993), 13–14, 52–53; Ляхов, *Русская*, 74; Бескровный, *Русская*, 106, 108–109.

⁶⁶ Евгений Альбовский, *История Харьковского полка* (Минск: Тип. Губернского Правления, 1897), 301. Ułani pułku nie potrafili walczyć białą bronią; А. М-в, „Отрывки,” 13; Епанчин, *Очеркъ*, 1:74–74, 79; Керсновский, *История*, 2:14; Ляхов, *Русская*, 65; Tokarz, *Wojna*, 72. O luźnym podejściu do regulaminów zob. Strzeżek, „Między,” 58–59.

⁶⁷ *Главный штаб. Исторический очерк: Образование (обучение) войск*, cz. 1, ks. 2, dział 3, *Уставы и наставления*, *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. 4, cz. 6 (Санкт-Петербург: Тип. М.О. Вольф, 1914), 318. Charakterystyka regulaminu z 1824 r. zawiera m.in. uwagę, że nie był kontynuacją zasad użycia artylerii opracowanych w 1812 r. przez gen. Aleksandra Kutajsova i inaczej patrzył na rolę artylerii w boju. Zarzucano mu, że ograniczał manewrowość i nie przygotowywał artylerii do walki. Faktycznie podobne wnioski można wyciągnąć przy ocenie regulaminów piechoty i kawalerii.

⁶⁸ *Ibid.*, 344–347. Omówienie szyków i ich schematy w załącznikach; Бескровный, *Русская*, 113.

i pozbawiały dowodzącego wojskami inicjatywy. W praktyce rzadko stosowano pięć tzw. „normalnych szyków bojowych” z 1825 r. w wojnach perskiej, tureckiej i polskiej.⁶⁹

O przygotowaniu do walki przypominano sobie tuż przed wojną,⁷⁰ a w przypadku wojny tureckiej także w jej trakcie (między kampaniami)⁷¹ proces szkolenia dostosowano do okoliczności (np. żołnierzy piechoty uczono walki w szyku rozproszonym i celnego strzelania, przekonywano, że atak na bagnety jest rozstrzygający). Wojska Armii Czynnej, które znalazły się w pierwszym rzucie wkraczającym do Królestwa nie tylko nie posiadały doświadczenia, ale też nie były dostatecznie wyszkolone, aby stawić czoło armii polskiej. W Petersburgu uświadomiono to sobie dopiero po kilku miesiącach wojny.⁷²

Głównym rodzajem wojsk w Armii Czynnej była piechota. Ze 186 pułków znalazło się w niej 77⁷³ – 10 pułków gwardyjskich (8 piechoty liniowej, 2 lekkiej oraz batalion strzelców⁷⁴), 14 pułków grenadierów (pgren.), 28 pułków piechoty (pp), 7 karabinierów, 18 pułków jęgrów (pjegr.). Do wojny 1831 r. przystępowały one w składzie dwubatalionowym. Trzecie bataliony rezerwowe pozostały na tyłach z wyjątkiem batalionów z VI KPiech. (na ich bazie od 26 lutego formowano 26 DP). Bataliony dzieliły się na 4 rot.⁷⁵ Od maja 1830 r. obowiązywał nowy etat pułku piechoty (2271

⁶⁹ Неелов, *Воспоминания*, 56, 90, zastosowanie rezerwowego szyku bojowego przez Korpus Grenadierów w lutym 1831 r.; Епанчин, *Очеркъ*, 1:96–98, 100–101; Бескровный, *Русское*, 174–175, Paskiewicz próbował wymusić zastosowanie szyków w wojnie perskiej. Napotkał opór dowódców, którzy uważali je za niepotrzebne.

⁷⁰ Павлюк, *История*, 2:124, przed interwencją w 1821 r. w Korpusie Litewskim rozpoczęło się szkolenie tyralierów.

⁷¹ Rosjanie mieli czas na dokonanie zmian, gdyż wojna trwała 2 lata (dwie kampanie 1828 i 1829 r.).

⁷² Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła*, 145, fragment raportu z 2 V 1831 r. Praktycznie wszystkie oddziały Dybicza „nie należały do najlepiej wyszkolonych z wyjątkiem 18 batalionów korpusu grenadierów [...] Żaden oddział nie miał doświadczenia w walce z wrogiem”; Puzyrewski, *Wojna*, 37. Armia rosyjska ustępowała wojskom polskim „pod względem frontowym”; *Образование (обучение). Уставы и наставления*, 318, 78, „nasze wojska trochę ustępowały polskiej armii pod względem liniowego wyszkolenia”; Керсновский, *История*, 2:74, słabe przygotowanie taktyczne.

⁷³ 26 lutego ta liczba zwiększyła się o 6 nowych z 26 DP.

⁷⁴ Batalion Fińskich Strzelców Lejbgwardii uzbrojony w sztucery gwintowane przysporzył stronie polskiej dużo bolesnych strat w kwietniu i maju 1831 r. Była to specyficzna jednostka wyróżniająca się w armii rosyjskiej. Ostatnio doczekała się monografii, zob. Jussi Jalonen, *On Behalf of the Emperor, On Behalf of the Fatherland. Finnish Officers and Soldiers of the Russian Imperial Life-Guard on the Battlefields of Poland 1831* (Leiden–Boston: Brill, 2015), 105, 112, 116, 129–133, 159–161.

⁷⁵ Rota w batalionie czynnym liczyła 261–263 oficerów, podoficerów i szeregowych (w tym 1 nielinowy). Spośród 4 rot jedna była grenadierska (w pgren., karabinierskich i jegierskich nazywała się karabinierską, a w pp grenadierską), a trzy pozostałe nazywano centralnymi

bagnetów w dwóch batalionach czynnych i 772 w rezerwowym).⁷⁶ W armii rosyjskiej wyróżniano pięć rodzajów piechoty – grenadierów i muszkietierów zaliczanych do tzw. piechoty ciężkiej (ich przeznaczeniem była walka w szyku zwartym w kolumnach lub rozwiniętym w linie trzyszerogowe) oraz karabinierów, jęgrów i strzelców głównie do walki w szyku rozproszonym. W nomenklaturze rosyjskiej żołnierzy z rot centralnych pułków ciężkich przeznaczonych do walki w szyku rozproszonym zwano tyralierami (*застрельщиками*),⁷⁷ a z pułków lekkich jęgrami (strzelcami).

W trakcie wojny liczba batalionów Armii Czynnej spadała (zob. tabela 3) tak jak liczba piechurów zdolnych do boju (w statystyce byli uwzględniani jako „bagnety” lub „w szyku”). Pod koniec stycznia 1831 r. średnia liczba bagnetów w batalionach wynosiła 844, a w połowie czerwca 599 (włącznie z 10 batalionami oddziału gen. Fiodora Rüdigera z 1 A), przy zmniejszonej liczbie batalionów. Już w marcu pułki, które poniosły znaczne straty w walce z Polakami, zredukowano do jednego batalionu.⁷⁸ I KPiech. na początku wojny (6 lutego) miał w 36 batalionach 31,5 tys. bagnetów (średnia na batalion 875), a w połowie czerwca 11,5 tys. bagnetów (503 na batalion), KGren. odpowiednio 32,6 tys. (905) i 18,8 tys. (555), a VI KPiech. 26,7 tys. (869) i 8,7 tys. (484).⁷⁹

(w pgren. fizylierskie, w pp muszkieterskie, a w pjegr. oraz karabinierskich jegierskie). Swoją nazwę rot centralne wzięły od miejsca w szyku rozwiniętym. Gdy stawały w jednej linii te 3 rot, tworzyły centrum. Na ich flankach stawały plutony z rot grenadierskiej (jeden pluton nazywał się grenadierskim lub karabinierskim, a drugi strzeleckim).

⁷⁶ Etat pułku wprowadzono 9 V 1830 r. W 2 batalionach czynnych, wśród 2271 oficerów, podoficerów i szeregowych, 149 było tzw. nielinowych (m.in. rzemieślnicy, furierzy, ordynansi). Batalion zapasowy (zakładowy) w czasie pokoju na 772 oficerów, podoficerów i szeregowych, tych ostatnich miało około 320 (w czasie wojny ich liczba rosła do około 600). Batalion czynny: 17 oficerów, 80 podoficerów, 920 szeregowych, 26 muzyków, 4 nielinowych, razem 1042 bagnety (w tym 1 tys. podoficerów i szeregowych). Etat roty: 4 oficerów, 20 podoficerów, 230 szeregowych, 6 muzyków (w grenadierskiej 8), 230 szeregowych, 1 nielinowy. Tokarz, *Wojna*, 64, jego zdaniem etat roty – 4 oficerów, 19 podoficerów, 4 doboszy, 1 pisarz, 210 chorych, etat batalionu 900 bagnetów.

⁷⁷ W rotach grenadierskich był pluton grenadierski i pluton strzelecki.

⁷⁸ Rozkaz dzienny z 28 IV/10 V 1831 r. o redukcji pp z dwóch do jednego batalionu, jeżeli liczba bagnetów spadnie poniżej 720 (rotę zredukowano do plutonu), zob. Запелер, *О госпиталях*, 142. Do 27 marca taki los spotkał 2 i 5 pjegr. (ubyły 2 bataliony), do 13 kwietnia 7 pp i 3 jegierskie (ubyły 10 batalionów), a jeden pułk przestał istnieć (ubyły 2 bataliony), pod koniec maja zredukowano 4 pułki morskie, 2 jegierskie (1 i 6) i 4 piechoty (ubyły 10 batalionów), do połowy czerwca zredukowano 2 pgren. i 1 pp (ubyły 3 bataliony). W tym czasie 2 pp z Korpusu gen. Rüdigera powiększono do 2 batalionów. Bez wojsk Rüdigera Armia Czynna od końca stycznia do połowy czerwca straciła 27 batalionów.

⁷⁹ W I KPiech. do połowy czerwca ubyło 13 batalionów, w VI KPiech. 12, a w KGren. 2. Od początku wojny w wykazach Armii Czynnej uwzględniano 12 trzecich batalionów rezerwowych 24 i 25 DP VI KPiech. Natomiast nie wliczono do ogólnej puli batalionów 12

Bataliony słabły liczebnie, ale rosła ich wartość bojowa. W szeregach pozostawali żołnierze doświadczeni i zaprawieni w walce.⁸⁰ Potrzebowali jednak wsparcia. Palącą sprawą było uzupełnianie strat. W Armii Czynnej ubytek dał się odczuć już na przełomie kwietnia i maja 1831 r. (zob. tabela 3). Niełatwo było uzupełnić luki, gdyż wyszkolenie piechura wymagało sporo czasu. Nowo zaciężni z poboru przechodzili szkolenie w oddziałach rezerwowych na tyłach poza terenem działań wojennych (wyjątkiem były trzecie bataliony VI Korpusu⁸¹). Poza tym odciągano z nich żołnierzy na potrzeby służby wewnątrz kraju (np. do przeciwocholerycznych kordonów sanitarnych⁸²). Obok cholery wybuch powstania w guberniach zachodnich zakłócił naturalny obieg ludzi i środków między armią walczącą a rezerwami. Armia Czynna w Królestwie słabła, bo nie mogła liczyć na dopływ uzupełnień, a musiała także wydzielać siły na Litwę. W korespondencji cara z Dybiczem była mowa o rezerwach w lutym i w marcu. Car już 12 lutego 1831 r. zapewniał feldmarszałka o zorganizowaniu do końca marca trzecich batalionów dla Korpusów I, II i Grenadierów (po 700 ludzi) i 9 baterii artylerii z zaprzęgiem. 5 marca zapowiadał na koniec kwietnia zakończenie formowania nowych batalionów rezerwowych dla VI KPiech. (pierwotne bataliony rezerwowe 24 i 25 DP wykorzystano przy formowaniu nowej 26 DP dla VI KPiech.). Zapewniał o przyspieszeniu prac przy rezerwowych batalionach Korpusów I i Grenadierskiego, ale jednocześnie ostrzegał, iż szybko te prace się nie skończą z powodu opóźnienia poboru.⁸³ W kwiet-

nowych, które wraz z rezerwowymi VI Korpusu tworzyły 26 DP. Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła*, 57, w połowie stycznia poseł pruski donosił do Berlina, iż bataliony rosyjskie liczyły od 300 do 800 bagnetów. Zdaniem Tokarza bataliony 6 i 8 DP wracające z Turcji w maju 1830 r. miały po 130–200 bagnetów, w 10 i 11 DP niektóre bataliony po 280 bagnetów (Tokarz, *Wojna*, 66, 74). Bataliony te na terenie Rosji odbudowywano, zasilając je rekrutami z nowych poborów, ale jeszcze na wiosnę nie osiągnęły stanów etatowych (wyjątkiem był II KPiech.)

⁸⁰ Смит, *История*, 2:259.

⁸¹ Znajdowały w guberniach zachodnich, gdyż zgodnie z planem interwencji w Niderlandach po wymarszu Armii Czynnej (z armią polską włącznie) miały rozlokować się na terenie Królestwa Polskiego.

⁸² Эйлер, „Записки,” 390. Gdy Armia Czynna na przełomie 1830/1831 r. zmierzała do granic Królestwa Polskiego, kordony naruszano, przyczyniając się tym samym do coraz większego rozprzestrzeniania cholery. Татьяна Гончарова, „Французский взгляд из Санкт-Петербурга на Варшавское восстание и руско-польскую войну 1830–1831 гг.,” *Труды кафедры истории Нового и Новейшего времени Санкт-Петербургского государственного университета* 1, nr 1 (2007): 50.

⁸³ Эйлер, „Записки,” 390. Korpus Grenadierów ruszył na wojnę z Polską z najlepszymi żołnierzami. W rezerwach, które zostały zdeorganizowane, zostali niezdolni do służby i młodzi kantoniści (17-latkowie). Bataliony rezerwowe (po 400–500 żołnierzy) były słabo wyćwiczone. Potrafiły rozwinąć front i przejść marszem ceremonialnym. Taki był ich stan w marcu 1831 r. Na wiosnę zaczął się dopływ rekruta z 96 poboru. Zdaniem Ejlera partie

niu o rezerwach Armii Czynnej brak wzmianek w dokumentach. Dopiero w maju car często o nich wspominał w korespondencji z gen. Piotrem Tołstojem, dowódcą Armii Rezerwowej, przeznaczonej do tłumienia powstania na Litwie.⁸⁴ Car wzywał, aby jak najszybciej Tołstoj spacyfikował Litwę, bo Armia Czynna w Królestwie potrzebowała rezerw. Dybicz prosił o nie nieustannie.⁸⁵ Pod koniec maja, po bitwie pod Ostrołęką, feldmarszałek przedstawił fatalny stan Armii Czynnej. Pisał, że 1 DP ma pod bronią tylko 3 tys. żołnierzy, 3 Dywizja Grenadierów 2 tys., a pozostałe dywizje grenaderskie po 5 tys. Zwracał uwagę carowi, że jeżeli te „resztki” dywizji szybko nie dostaną rekruta, to znikną. Skarżył się, że większość ozdrowieńców po leczeniu szpitalnym odsyła się do odbudowywanego w rejonie Brześcia VI KPiech.⁸⁶ Wezwał więc cara, aby ratować pułki, które okazały tyle odwagi w ostatnich bitwach i zasilić je nowo zaciężnymi. Nawet niewielka ich liczba (choćaby po 300 na pułk) uratowałyby sytuację w przypadku I KPiech. i niektórych pgren. (Jekaterynowślawski i Astrachański miały ledwie po 600 ludzi, czyli po 300 na batalion). Nie obawiał się, że pułki zasilone rekrutem stracą na wartości. Argumentował, że młodzi żołnierze wśród starych („ostatki naszych odważniejszych”) przesiąkną duchem odwagi. Podawał przykład 13 i 14 pjegr., które jego zdaniem świetnie walczyły pod Iganiami.⁸⁷ Dla potwierdzenia swoich prośb powołał się także na przykład polskiej piechoty (akurat świeżo po Ostrołęce). Twierdził, że w powstańczych pułkach ledwie czwartą część stanowili starzy żołnierze, a mimo to różnica między pułkami poprzednimi (np. z bitwy grochowskiej pod koniec lutego) a obecnymi była prawie

po 100 do 250 doskonałych nowo zaciężnych (połowę odsyłał na dokompletowanie gwardii). W maju co najmniej 12 batalionów było już dobrze wyszkolonych, zwłaszcza jeżeli chodzi o strzelanie do celu.

⁸⁴ Puzyrewski, *Wojna*, 232–233. W Armii Rezerwowej znalazły się rezerwy oddziałów Armii Czynnej, oddziały KGw. i ich rezerwy, IV KPiech. i II Rez. KK.

⁸⁵ Николай Павлович, „Письма,” 551, 553, 555; „Война с польскими мятежниками 1831 года в переписке императора Николая I-го с графом Дибичем Забалканским,” *Русская Старина* 43, ks. 8 (1884): 334; *Русская Старина* 46, ks. 5 (1885): 292–293.

⁸⁶ VI KPiech. gen. Grigorija Rosena został rozбитý przez Polaków w trakcie ofensywy wiosennej w kwietniu 1831 r. Stracił 10–15 tys. żołnierzy zabitych, rannych, jeńców. Korpus odtwarzano w rejonie Brześcia. Żołnierzy pozyskiwał z rekrutów 96 poboru. Lokowano w nim także żołnierzy innych korpusów Armii Czynnej, którzy opuszczali szpitale. Павлюк, *История*, 205; Puzyrewski, *Wojna*, 233; Strzeżek, *Polska ofensywa*, 298–300.

⁸⁷ Trudno się z tą opinią zgodzić. Walczyły dzielnie, ale poniosły znaczne straty; H. von Hansen, *Zwei Kriegsjahre. Erinnerungen eines alten Soldaten an den Feldzug der Russen gegen die Türken 1828 und der polnischen Aufstand 1831* (Berlin: Mittler und Sohn, 1881), 231; Strzeżek, *Polska ofensywa*, 263, 286.

niewidoczna.⁸⁸ Uzupełnienia do piechoty Armii Czynnej zaczęły dopływać dopiero od końca czerwca.⁸⁹ Dybicz już ich nie doczekał.

Kawalerię regularną w Armii Czynnej reprezentowały 44 pułki (z 77) z 243 szwadronami.⁹⁰ Po wojnie tureckiej nie zmieniono struktury organizacyjnej jazdy do grudnia 1830 r. (zob. przyp. 42). Zgodnie z nowym etatem z 30 maja 1829 r. pułki posiadały 6 szwadronów czynnych i rezerwę pieszą.⁹¹ Zmniejszono liczbę koni w pułkach⁹² i rozpoczęto w formacjach lekkich żmudny i kosztowny proces wymiany wierzchowców na lepiej dostosowane do wojny.⁹³ Wśród 44 pułków regularnych Armii Czynnej dominowały pułki lekkiej kawalerii (10 huzarskich, 14 ułańskich, 5 strzelców konnych, 1 kozacki). Ciężką reprezentowało 9 kirasjerskich, a średnią 5 pułków dragońskich.⁹⁴ Każdy z tych rodzajów jazdy miał swoje przeznaczenie w wojnie. Lekkie pułki wypełniały zadania kawalerii pola bitwy, a także zapewniały osłonę, rozpoznanie, pościg. Dragoni zajmowali pozycję pośrednią między ciężką a lekką i mogli wypełniać zadania jazdy lekkiej, a jedno-

⁸⁸ Иван Дибич, „Секретные донесения о походе в Польше 1831 г.,” в *Отзывы и мнения военно-начальников о польской войне 1831 г.* (Санкт-петербург: Изд. В. Квитницкий, Тип. Э. Веймара, 1867), 227.

⁸⁹ AGAD, WCPL ZS, rkps 737, „Изложение военных действий противу Польских мятежников совершенных войсками Действующей Армии под предводительством Генерал-Фельдмаршала Графа Дибича-Забалканскаго в первой половине 1831 года”, Warszawa, 1835 r., 92. 2 maja w Brześciu pojawił się oddział rekrutów (582 ludzi), a w następnych dniach zbiorcze bataliony ozdrowieńców lub bataliony marszowe zmierzających do głównej armii (13 czerwca – ok. 2,3 tys. żołnierzy). Batalion zbiorczy ozdrowieńców z KGw. walczył na Litwie w korpusie gen. Dmitrija Sackena.

⁹⁰ W latach 1828–1831 regularna kawaleria rosyjska skupiała się w 18 dywizjach (8 przydzielonych do korpusów piechoty i 10 w V Rez. KK). Пётр Иванов, *Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого и до наших дней* (Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и К°, 1864), 239–240, 244–245.

⁹¹ Do wyjątków należały trzy pułki z gwardii w. ks. Konstantego w Warszawie (4 szwadrony i rezerwa).

⁹² Liczba koni w regularnej kawalerii znacznie się zmniejszyła po wojnie tureckiej. W 1828–1829 posiadała ich 96 tys. (79,2 tys. w formacjach liniowych, a 16,8 tys. w rezerwach). W 1831 r. w trakcie wojny liczba spadła do 70,5 tys. koni (68,9 tys. w formacjach liniowych i 1611 w rezerwach), Иванов, *Обзорение*, 245. Tabela 1 i 2 pokazują, jak zmieniała się liczba koni w armii rosyjskiej (wierzchowe, artyleryjskie, pociągowe). Są to stany ewidencyjne na 1 stycznia każdego roku. W 1826 r. w armii regularnej 110,7 tys., a w nieregularnej 71,3 tys., w 1827 r. odpowiednio: 104,5 tys. i 69,3 tys., w 1828 r.: 100,1 tys., i 72,3 tys., w 1829 r.: 115,9 tys. i 76,2 tys., w 1830 r.: 131,3 tys. i 77,1 tys., a w 1831 r.: 107,3 tys. i 74,3 tys. Gwałtowny spadek na przełomie 1830 i 1831 r. wynikał z faktu, iż zredukowano rotę artylerii z 12 do 8 dział oraz parki i tabory (*Окончание исторического очерка*, 26).

⁹³ Strzeżek, „Między,” 72–73.

⁹⁴ Pułk Kozacki Lejbguardii miał 7 szwadronów. Pozostałe 10 pułków gwardyjskich posiadało po 4 szwadrony, a liniowe pułki po 6.

częście walczyć w szyku pieszym jak piechota. Ciężka kawaleria królowała na polach bitew, m.in. dokonując wyłomów w zwartych szkach przeciwnika.⁹⁵ Do etatu pułków lekkiej kawalerii Armii Czynnej roku wprowadzono zmiany w trakcie przygotowań do wojny.⁹⁶

Do działań zbrojnych w Polsce regularna kawaleria rosyjska przystępowała, borykając się z konsekwencjami taktyki rewiiowej.⁹⁷ Jednym z bolesnych jej skutków były nieprzygotowane do warunków wojny konie. Pułki skierowane do Polski nie doświadczyły tragedii tych oddziałów, które uczestniczyły w wojnie tureckiej (z pułków Armii Czynnej tylko lekkie pułki gwardyjskie i huzarskie z 2 Dywizji Huzarów pojawiły się na Bałkanach). W kwietniu i w maju 1831 r. odnotowano w pułkach znaczny spadek liczby koni zdolnych do działań (niedomagały kondycyjnie m.in. w następstwie niedostatku paszy). Dybicz zmuszony był nawet utworzyć dla nich specjalny zakład na tyłach (w Kobryniu), aby przywrócić im zdolność do służby.⁹⁸

Podobnie jak w wojnie tureckiej,⁹⁹ tak i w polskiej znaczącą rolę odegrały pułki kawalerii nieregularnej, dysponujące zazwyczaj lepszymi końmi niż regularna. W wojnie z Polską Kozacy stanowili około 1/4 ogółu użytej

⁹⁵ Strzeżek, „Między,” 52, 77 przypis 115.

⁹⁶ Zdaniem Tokarza w szwadronie było 7 oficerów, 18 podoficerów, 160 szeregowych (20 spieszonych), 3 trębaczy. Etat wynosił 170 jeźdźców (Tokarz, *Wojna*, 64–65). Faktycznie etat szwadronu lekkiej kawalerii z maja 1830 r. obejmował 193 kawalerzystów (6 oficerów młodszych, 18 podoficerów w tym 4 spieszonych, 160 szeregowych w tym 40 spieszonych, 3 trębaczy, 6 niefrontowych), ale konie posiadało tylko 173 z nich (6 oficerów, 14 podoficerów, 120 szeregowych, 3 trębaczy, razem 173 szable po 15 rot w plutonie). Rezerwę pieszą przekształcono w szwadrony rezerwowe z 350 końmi (przynajmniej w pułkach huzarów 1 Dywizji). Владислав Цехановский, *История 18 Драгунского Клястицкого его королевского высочества великого герцога Гессенского (б. Гродненский гусарский, с 1824 по 1882 г. Клястицкий гусарский) полка. 1651/1806–1886* (Варшава: Тип. бр. Ежинских, 1886), 234.

⁹⁷ Strzeżek, „Między,” 63–65.

⁹⁸ Дибич, „Секретная,” 188, 191, 195, 215; Николай Павлович, „Письма,” 248. 5 V 1831 г. Pułk Kłiasztycki Huzarów odesłał do Kobrynia 151 koni niezdatnych do służby; Пузыревский, *Война*, 233. Zakład jazdy utworzono w Kobryniu; Петр Голодолинский, *История 3-го Драгунского Сумского его королевского высочества наследного принца Датского полка* (Москва: Типо-лит. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1902), 20; Dezydery Chłapowski, *Pamiętniki*, t. 2, *Wojna 1830–31* (Poznań: Nakł. Synów, 1899), 36–37, (charakterystyka koni z pułku huzarów gwardii), 56; Aleksander Jełowicki, *Moje wspomnienia* (Warszawa: „Pax”, 1970), 211, opis koni z 1 Dywizji Dragonów, która włączyła się do wojny pomimo dużych strat w wojnie tureckiej. Oddział gen. Sackena na początku maja odesłał na tyły (do Tykocina, potem do Białegostoku) całą brygadę 3 D. Uł. w celu poprawy kondycji koni. Zob. [Dmitrij Sacken], *Действия Отдельного отряда генерал-маиора, потом генераль лейтенанта барона Остен Сакена в войну 1831 года* (Санкт-Петербург: Тип. Гогенфельдена и К°, 1865), 38.

⁹⁹ W kampanii 1828 r. obok 17,1 tys. szabel kawalerii regularnej walczyło 5,4 tys. kawalerzystów nieregularnych. Rok później (początek kampanii) na 17,5 tys. kawalerzystów regularnych przypadało 7,2 tys. nieregularnych. Лукьянович, *Описания*, 2:337–348; 3:220–222.

kawalerii, a w kwietniu i maju nawet 1/3 (zob. tabela 3). Łącznie w Armii Czynnej walczyły co najmniej 22 pułki Kozaków dońskich (atamański, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 20, 21, 23, 24, 25, 32, 34, 38, 39, 43, 44, 59, 60, 65, 66) i 3 pułki czarnomorskie (2, 5 i 7).¹⁰⁰ Sprawnością bojową nie dorównywały jednak Kozakom z czasów wojen napoleońskich i ponosiły spore straty w walce z polską kawalerią regularną i nieregularną.¹⁰¹

Tabela 4. Dywizje kawalerii regularnej Armii Czynnej od lutego do połowy czerwca 1831 r.

Jednostka	6 II		13 IV		15 V		13 VI	
	Szw.	Szable	Szw.	Szable	Szw.	Szable	Szw.	Szable
1 Dywizja Huzarów	24	3163	24	3395	24	2188	18	2340
2 Dywizja Huzarów	24 ¹	3170	24	3188	24	2917	24	2664
1 Dywizja Ułanów	24 ¹	3386	24	3377	24	3377	24	3130
3 Dywizja Ułanów	24	3483	24	3080	20	2479	20	2437
6 Dywizja Ułanów	24	3780	20	2744	18	2273	16 ½	2078
2 Dywizja Dragonów	24	3642	23	2535 ²	23	2333	23	2146
2 Dywizja Strzelców Konnych	24	3737	15	2346	15	1684	14	1925
1 Dywizja Kirasjerów	16 ¹	3590	16	3090	16	2973	16	2938
3 Dywizja Kirasjerów	24	3168	22	2716	22	2501	22	2438
Lekka Dywizja Kawalerii Gwardii	16 ^{1,3}	3123	16	2984	16	2876	16	2697
Pułk Kozaków Lejbguardii	7 ¹	1124	7	931	7	823	7	869
Oddział Gwardii Konstantego	12	1975	12	1926	12	1751	12	1559
Ogółem	243	37341	253	32312	226	28145	225⁴	27572

¹ dane z 28 II 1831 r.;

² dane z 2 maja;

³ bez Pułku Kozackiego Lejbguardii;

⁴ bez wojsk Rüdigera.

Źródła: AGAD, WCPL ZS, rkps 737, „Изложение военных действий противу Польских мятежников совершенных войсками Действующей Армии под предводительством Генерал-Фельдмаршала Графа Дибича Забалканскаго в первой половине 1831 года. Приложения”, Warszawa, 1835 r., 129–143; Пузыревский, *Польско*, 2:

¹⁰⁰ *Расписание всех казачьих войск, 25 декабря 1831 г.* (Санкт-Петербург: Воен. Тип., 1831), 3–8, 11–12, 17, 27, 30, 32, 47, 59. W guberniach zachodnich oprócz dońców walczyły co najmniej 2 pułki (8 i 11) Kozaków orenburskich, jeden zbiorczy Kozaków z linii kaukaskiej, 4 Pułk Kozaków Uralskich, 2 pułki Baszkirów (6 i 7), 8 Kozaków małorosyjskich. Dońcy w 1831 r. wystawiali łącznie 68 pułków.

¹⁰¹ Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach posła*, 155; Kocój, *Powstanie listopadowe w relacjach dyplomatów pruskich, saskich i rosyjskich* (Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008), 405 (depesza Schölera z 8/20 kwietnia); Strzeżek, „Między,” 82–83; Strzeżek, *Bitwy pod Wronowem i Kazimierzem Dolnym 17–18 kwietnia 1831 roku. Preludium fiaska wyprawy wołyńskiej w powstaniu listopadowym* (Oświęcim: Napoleon V, 2017), 251.

załącznik 11, 21–29, 1/13 kwietnia Informacja o rozlokowaniu i składzie wojsk Armii Czynnej do 1 kwietnia 1831; załącznik 13, 31–35, 3/15 maja informacja o stanie wojsk Armii Czynnej do 3/15 maja; Ignacy Prądzyński, *Pamiętniki*, oprac. Bronisław Gembarzewski, t. 1–4, (Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1909), 4:48–55, załączniki.

W następstwie ponoszonych strat bojowych i niebojowych kawaleria rosyjska traciła ludzi i konie. Już od końca lutego w Armii Czynnej redukowano liczbę szwadronów w pułkach. Po raz pierwszy po bitwie pod Grochowem w lutym 1831 r.¹⁰² Spadała statystyczna liczba szabel (do boju) w szwadronach czynnych. 27 stycznia 1831 r. wynosiła 268, pod koniec maja 219, a w połowie czerwca 242 (bez wojsk Rüdigera z 1 A i nie uwzględniając redukcji liczby szwadronów). Ilustruje ten proces tabela 4.

Do połowy czerwca 1831 r. kawaleria Armii Czynnej była odcięta od uzupełnień. W jej przypadku szczególnie istotna była sprawa remontu materiału końskiego¹⁰³ w trakcie kampanii. Nie chodzi tylko o to, ile koni padło. Znamy liczbę wierzchowców w poszczególnych oddziałach, ale nie wiadomo, ile z nich było w dobrej kondycji i faktycznie nadawało się do boju. Fiodor Smitt twierdzi wręcz, że Armia Czynna nie otrzymywała nowych koni,¹⁰⁴ chociaż mamy informacje o wysyłaniu ich z Rosji.¹⁰⁵ Sytuacja zmieniła się dopiero z chwilą odzyskania przez Rosjan pełnej kontroli nad guberniami ukraińskimi i otwarcia komunikacji z Armią Czynną w Królestwie.¹⁰⁶

¹⁰² Pod koniec lutego Pułk Kirasjerów ks. Alberta Pruskiego w 3 Dywizji Kirasjerów zredukowano do 4 szwadronów (ubyły 2), na początku marca bilans szwadronów poprawił się za sprawą 3 szwadronów żandarmów. Pod koniec marca ubyło 5 szwadronów strzelców konnych (jeden szwadron Arzamaskiego stracił konie, a pułki Perejasławski i Króla Wirtemberskiego zredukowano z 6 do 4 szwadronów). W połowie kwietnia Polski i Litewski Pułki Ułanów z VI KPiech. straciły po 2 szwadrony (ubyły 4). Na początku maja po porażkach w utarczkach z polską kawalerią Tyraspolski Pułk Strzelców Konnych zredukowano do 3 szwadronów, Arzamaski do 4, a Polski Pułk Ułanów do 3. W tym samym czasie 2 pułki 3 D. Uł. straciły po 2 szwadrony (ubyło łącznie 9). Pod koniec maja 3 pułki huzarów z 1 Dywizji spotkał podobny los jak powyższe (ubyło 6 szwadronów). W połowie czerwca redukcja ponowna objęła dwa pułki II brygady 2 Dywizji Strzelców Konnych (ubyły 3 szwadrony), po której miały po 2 szwadrony. Puzyrewski, *Wojna*, 233. Zgodnie z rozkazem nr 214 (z 28 kwietnia/10 maja), jeżeli szwadrony w pułku posiadały plutony liczące mniej niż 12 szeregowców (etat wynosił 30), to pułki zredukowano do 4 szwadronów z 6. Kadre 5 i 6 szwadronów odsyłano do Kobrynia.

¹⁰³ Uzupełnianie strat i odnawianie zasobu koni w oddziałach.

¹⁰⁴ Смит, *История*, 2:259.

¹⁰⁵ „Война с польскими,” 292. 4 marca car informował Dybicza o wysłaniu po jednym szwadronie do pułków 3 Dywizji Kirasjerów i 3 D. Uł.

¹⁰⁶ *Gazeta Warszawska*, nr 175, 3 VII 1831 r., 1431, gen. Rüdiger wkroczył ze swoim korpusem do Królestwa i miał dostarczyć głównej armii 2 tys. koni; Narcyza Olizar, „Pamiętniki.

W przypadku artylerii Armia Czynna odczuwała wręcz nadmiar dział (w przeciwieństwie do karabinów piechoty¹⁰⁷). W lutym 1830 r. posiadała ich 653, a więc na 1 dział przypadało 280 żołnierzy (takiej proporcji nie miała nawet Wielka Armia Napoleona, wkraczając do Rosji w 1812 r.). Precyzyjne określenie liczby artylerzystów Armii Czynnej w poszczególnych oddziałach jest trudne, gdyż w wykazach dodawano ich do piechoty lub kawalerii. Każda DP posiadała jedną dywizję artylerii złożoną z 3 brygad (w każdej były po 3 dwunastodziałowe roty).¹⁰⁸ Z reguły brygada dysponowała rotą pozycyjną, i dwiema rotami lekkopieszymi.¹⁰⁹ Dywizje kawalerii włączone w struktury KPiech. posiadały 2 rotę lekkie artylerii konnej, a dywizje z korpusów rezerwowych 4 rotę, w tym 1 pozycyjną i 3 lekkokonnie lub tylko lekkokonnie. Na początku wojny Dybicz, chcąc uzyskać większą mobilność wojsk w warunkach zimowych, zredukował liczbę dział w rotach artylerii pieszej i konnej I i VI KPiech. oraz III Rez. KK z 12 do 8 (konie

(Dokończenie),” *Pamiętniki Polskie* 2, (Paryż 1845): 259, wzmianka o zebraniu na Wołyniu, w marcu 1831 r., 800 koni dla armii rosyjskiej. Koni tych prawdopodobnie nie odesłano do Armii Czynnej. Wykorzystano je do uzupełniania strat w 1 Dywizji Strzelców Konnych. BN w Warszawie, BOZ, rkps 1812/2, „Разные материалы о Войне в Польше 1831 года”, List, b.m., 28 VI 1831 r., 127. W połowie czerwca do Armii Czynnej zmierzały zbiorcze pułki kirasjerów (4 szwadrony – 697 szabel) i ułanów (4 szwadrony – 757 szabel) dla 3 Dywizji Kirasjerów i 3 D. Uł. Pod koniec czerwca zasilili oddziały. Pułk Kirasjerów ks. Alberta Pruskiego, od marca zredukowany do 4 szwadronów, znowu wystąpił w składzie 6 szwadronów. Dwa pułki ułanów 3 D. Uł. powiększono o 2 dodatkowe szwadrony (do 5 w każdym). Nawet Pułk Polski Ułanów przetrzebiony w kwietniu i maju odzyskał jeden szwadron (miał ich 4). W tym samym czasie 3 pułki z 2 Dywizji Dragonów zredukowano z 6 do 4 szwadronów każdy. Пузыревский, *Польша*, 2:52, załącznik 17.

¹⁰⁷ W trakcie wojny tureckiej stracono dużo karabinów. Fabryki nie mogły dostarczyć wystarczającej liczby (od 1825 r. nastąpiło obniżenie produkcji). W dobie taktyki rewolucyjnej wiele karabinów było uszkodzonych, gdyż nie liczyła się ich sprawność, ale wygląd zewnętrzny. W pułkach piechoty znaleźć można było karabiny różnych modeli (nawet francuskie zdobyte w 1812 r., wyróżniające się celnością). W 1831 r. car liczył się z faktem, iż wojna z Polską się przedłuży. Dlatego też zamówiono w Wielkiej Brytanii 100 tys. karabinów. 85 tys. dostarczono pod koniec 1831 r. Hansen, *Zwei Kriegsjahre*, 56. Oficer 14 pjepr. opisuje fatalny stan karabinów w jego pułku w wojnie tureckiej; Мержеиовский, *История 13-го*, 333, (негодно оружие); Ляхов, *Русская*, 60, 75; Бескровный, *Русская*, 282–283; Епанчин, *Очерк*, 1:315; Александр Орлов, „Английские ружья против польской революции. История последней в XIX веке поставки английского оружия в Россию,” *Вестник военно-исторических исследований* 6, (2015): 90–100. Dostawy z Anglii utrudniał fakt, iż zakłady zbrojeniowe realizowały zamówienia dla Francji i Belgii z grudnia 1830 r. w ramach przygotowań do wojny w Europie. Około 20 tys. dostarczonych Rosji karabinów nie spełniło oczekiwań co do jakości.

¹⁰⁸ Działa piesze i konne dzielono na ciężkie (pozycyjne, bateryjne) i lekkie. Rota pozycyjna piesza i konna dysponowała 8 armatami 12-funtowymi i 4 jednorogami ½-pudowymi, rota lekka piesza i konna 8 armatami 6-funtowymi i 4 jednorogami ¼-pudowymi (jednorogi ¼-pudowe konne i piesze).

¹⁰⁹ W KGren. i KGw. brygady miały po dwie rotę pozycyjne piesze i jedną lekkopieszą.

z trzech dywizjonów zasilili dwa pierwsze w rotach artylerii, a także dodano je do jaszczyków amunicyjnych piechoty).¹¹⁰ 6 lutego działa wkraczające do Królestwa Polskiego obsługiwało 6,9 tys. artylerzystów,¹¹¹ 25 czerwca w Armii Czynnej było ich już 11,1 tys.¹¹²

W trakcie działań w głównych siłach operujących w Królestwie znajdowało się do 350 dział. Większość była przy oddziałach. Kilkadziesiąt zgromadzono w oddziale artylerii rezerwowej (Bojowa Rezerwa Artyleryjska), który znajdował się bezpośrednio pod ręką głównodowodzącego. Jego skład nie był stały. 19 lutego liczył 56 dział, 28 lutego – 46, 27 marca – 34. W połowie kwietnia bojową rezerwę powiększono, ale rozdzielono na dwa eszelony. Pierwszy znajdował się w pobliżu głównych sił (13 kwietnia – 47 dział), a drugi rozmieszczono w tyle (13 kwietnia – 74 działa). Jednocześnie w Białymstoku przechowywano w rezerwie 62 działa. Ta struktura utrzymała się aż do śmierci Dybicza.¹¹³ W trakcie działań wojennych w Królestwie Rosjanie nie wykorzystali swoich oddziałów rakietowych (z racami kongrewskimi), które wykazały się w wojnie tureckiej na bałkańskim i kaukaskim teatrach wojny.¹¹⁴

Kluczem do zwycięstwa nie zawsze jest liczebność armii. Wojna 1831 r. potwierdza tę zasadę. Armia Czynna – nawet nie licząc sił I A i Armii Rezerwowej zaangażowanych z czasem w tłumienie powstania – górowała liczebnie nad armią polską. Fakt, iż dwa razy liczniejsze – na początku wojny – siły Dybicza nie pobiły wojsk powstańczych, miał swoje źródło m.in. w wyszkoleniu bojowym wojsk. Armia rosyjska ustępowała na tym polu przeciwnikowi przez kilka pierwszych miesięcy wojny. Z czasem przewaga taktyczna polskich wojsk malała. Proces ten widoczny był już w ostatnich tygodniach życia Dybicza. Pierwsze miesiące wojny były ciężkie, ale armia rosyjska je przetrwała. W swojej masie pragnęła wojny, która dla podoficerów i szeregowych była formą ucieczki od codziennej rutyny, służby garnizonowej i utrapień, jakie przynosiła wszechwładna frontowość oraz musztra

¹¹⁰ Смит, *История*, 1:320. W Białymstoku zostało łącznie 96 dział z I KPiech. (36), VI KPiech. (40), Oddziału Gwardii w. ks. Konstantego (4) i z III Rez. KK (16). Korpus Grenadierów także zredukował swoje rotę. 12-działowe rotę zachowały V Rez. KK i II KPiech.

¹¹¹ Prądzyński, *Pamiętniki*, 4:55, załącznik 20. Stan armii rosyjskiej 6 II 1831 r.

¹¹² Николай Окунев, *История второй половины Польской войны 1831 г.* (Санкт-Петербург: Тип. Экспедиции заготовления гос. Бумаг, 1835), załącznik 1.

¹¹³ 15 maja – 1 eszelon Bojowej Rezerwy Artylerii (59 dział), 2 eszelon na tyłach armii (92 działa) i Białostocka Artyleryjska Rezerwa (62 działa). 13 czerwca – przy armii Bojowa Rezerwa Artylerii (96 dział w tym 72 piesze i 24 konne), rezerwowa artyleria w Brześciu (67 dział w tym 43 piesze i 24 konne). 25 VI – przy armii głównej 1 eszelon artylerii rezerwowej (107 dział), a w Brześciu 2 eszelon artylerii rezerwowej (37 dział).

¹¹⁴ Ляхов, *Русская*, 64; Бескровный, *Русская*, 342.

paradna.¹¹⁵ Żołnierzy rosyjskich, nierozwiniętych i niezgrabnych,¹¹⁶ spajała w armię surowa dyscyplina i karność („ślepa”). Cechowała ich wytrwałość moralna i fizyczna – niezłomność, odporność na duże straty i niedogodności. Nie wymagali zbyt wiele, byli pogodzeni z losem. „Wigor ducha” pozwalał im przetrwać trudne chwile. Ich waleczność Ignacy Prądzyński określił jako zimną i wytrwałą.¹¹⁷ Ograniczoną samodzielność w boju zastępował instynkt skupienia (zamiast rozproszenia). Żołnierz rosyjski preferował masę i szyki zwarte. Zyskiwał dzięki nim spokój i wytrwałość.¹¹⁸ Bardziej sprawdzał się w obronie niż ataku. Zdaniem Prądzyńskiego bił się z uporem o wyznaczony cel, a po zdobyciu nie wypuszczał z ręki. Zimną krew, nieustraszoną, groźną zapalczywość w boju, wręcz zajadłość zademonstrował pod Ostrołęką.¹¹⁹ Oficer KGren. dostrzegł, że żołnierze rosyjscy atakowali śmiało i zgodnie, ale w odwrocie z pozycji, nawet mało istotnym, traciли opanowanie, ogarniał ich strach i uciekali.¹²⁰ Historycy rosyjscy szukali głębszych przyczyn zwycięstw rosyjskiego żołnierza. Wskazywali „ducha armii”, walory moralne, głęboką wiarę, przywiązanie do oficerów i monarchy oraz patriotyzm.¹²¹ Zwycięstwa Rosjanie opłacali jednak dużą daniną krwi. Nikołaj Aleksijewicz Jepancin stwierdził brutalnie: „Umieliśmy umierać, ale dowodzić wojskami poza nielicznymi wyjątkami – nie”.¹²²

¹¹⁵ Może z wyjątkiem KGw., gdyż w. ks. Michał najlepiej znał się tylko na nich (Jalonen, *On Behalf*, 116). W głównej armii Dybicz raczej nikt o nich nie myślał, zwłaszcza wiosną 1831 r. (Strzeżek, *Polska ofensywa*, 90 – opis oddziału gwardii Konstantego w marszu nad Wieprz). Неелов, *Воспоминания*, 36. Młody oficer bał się ujawnić Dybiczowi i w. ks. Konstantemu rzeczywistą przyczynę niewielkich strat marszowych Dywizji Grenadierów styczniu 1831 r. Była nią obawa, iż po zgłoszeniu choroby będą odesłani do osiedli wojskowych, które z radością opuścili. Nienawidzili życia w nich; Tokarz, *Wojna*, 70–71.

¹¹⁶ Słowa pruskiego oficera Heinricha von Brandta (Puzyrewski, *Wojna*, 38). Tokarz ujął ten problem oględniej „materiał mniej pojętny i sprawny” (Tokarz, *Wojna*, 71). Sokolnicki nazwał wprost „niewolniczy tłum” (Sokolnicki, *Wojna*, 70).

¹¹⁷ Prądzyński, *Pamiętniki*, 2:443; Puzyrewski, *Wojna*, 38. Mężni, waleczni, ulegli, pojętni i zręczni. Епанчин, *Очеркъ*, 1:116; Chojnacki, „Wojsko,” 183; Tokarz, *Wojna*, 71, zauważa, że zbyt surowa dyscyplina i długi staż służby przyczyniły się do tego, że żołnierz rosyjski uczył się omijać wszelkie rozkazy.

¹¹⁸ Sven J. Stille, *Podróż do Polski*, tłum. Janina Hera (Warszawa: „Pax”, 1985), 105, relacje polskich żołnierzy o żołnierzach rosyjskich. Przypominali „maszynę pozbawioną zdolności czucia czegokolwiek, czy to odwagi, czy strachu”. Pod gradem kul stali jak mur; Tokarz, *Wojna*, 71. Przypominają się słowa praktyka walk z Rosjanami Fryderyka II: „żołnierza rosyjskiego nie wystarczy zabić, trzeba go jeszcze pchnąć, aby upadł”.

¹¹⁹ Prądzyński, *Pamiętniki*, 2:443; Puzyrewski, *Wojna*, 38; Tokarz, *Wojna*, 71.

¹²⁰ Неелов, *Воспоминания*, 98; Stille, *Podróż*, 105.

¹²¹ Епанчин, *Очеркъ*, 1:116; Puzyrewski, *Wojna*, 38.

¹²² Епанчин, *Очеркъ*, 1:116.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
 Zespoły szczątkowe
 Archiwum Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie
 Archiwum Państwowe w Poznaniu
 Naczelne Prezydium Prowincji Poznańskiej
 Biblioteka Narodowa w Warszawie
 Biblioteka Ordynacji Zamoyskich

Źródła drukowane

Дибич, Иван. „Секретныя донесения о походе в Польше 1831 г.” W *Отзывы и мнения военно-начальников о польской войне 1831 г.*, 139–283. Санкт-Петербург: Издатель В. Квитницкий, Тип. Э. Веймара, 1867.

Kocój, Henryk. *Powstanie listopadowe w relacjach dyplomatów pruskich, saskich i rosyjskich*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.

Kocój, Henryk. *Powstanie listopadowe w relacjach posła pruskiego Fryderyka Schölera*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003.

Николай Павлович, „Письма графу П. А. Толстому 1828–1831 гг.” *Русская Старина* 31, ks. 8 (1881): 547–663.

[Sacken, Dmitrij]. *Действия Отдельнаго отряда генерал-майора, потом генераль лейтенанта барона Остен Сакена в войну 1831 года*. Санкт-Петербург: Тип. Гогенфельдена и К°, 1865.

Сборник Императорского Русского исторического общества, t. 122, *Жизнеописание, всеподданнейшие доклады и переписка князя Александра Ивановича Чернышева*. Санкт-Петербург: б.в., 1905.

„Война с польскими мятежниками 1831 года в переписке императора Николая I-го с графом Дибичем Забалканским.” *Русская Старина* 43, ks. 8 (1884): 331–340; 46, ks. 5 (1885): 281–308.

Pamiętniki

А. М.-в. „Отрывки из походных записок о войне в Польше в 1831 году.” *Военный Сборник* 12, ks. 3 (1860): 3–120.

Chłapowski, Dezydery. *Pamiętniki*. T. 2, *Wojna 1830–31*. Poznań: Nakł. synów, 1899.

Эйлер, Александр. „Записки А. А. Эйлера.” *Русский Архив* 18, ks. 2, z. 4 (1880): 333–399.

Hansen, H., von. *Zwei Kriegsjahre. Erinnerungen eines alten Soldaten an den Feldzug der Russen gegen die Türken 1828 und der polnischen Aufstand 1831*. Berlin: Mittler und Sohn, 1881.

Неелов, Николай. *Воспоминания о Польской войне 1831 года*. Санкт-Петербург: Тип. В.А. Полетики, 1878.

Prądyński, Ignacy. *Pamiętniki*. Oprac. Bronisław Gembarzewski. T. 1–4. Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1909.

Stille, Sven J. *Podróż do Polski*. Tłum. Janina Hera. Warszawa: „Pax”, 1985.

Оpracowania

- Альбовский, Евгений. *История Харьковского полка*. Минск: Тип. Губернского Правления, 1897.
- Андриайнен, Станислав. *Российская императорская гвардия в конце XVII – первой половине XIX в. Основные вехи истории*. Санкт-Петербург: Изд. СПбГЭУ, 2020.
- Бескровный, Любомир. *Русская армия и флот в XIX в.* Москва: Наука, 1973.
- Бескровный, Любомир. *Русское военное искусство XIX века*. Москва: Наука, 1974.
- Bloch, Jan. *Finanse Rosji w XIX wieku na tle ogólnych dziejów państwa: część historyczna*. T. 1, *Od 1801 do 1853 z zarysem epok dawniejszych*. Warszawa: Czcionkami M. Ziemiakiewicza i W. Noakowskiego, 1884.
- Chojnacki, Mieczysław. „Wojsko polskie w 1823 roku i manewry pod Brześciem.” *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 17, cz. 1 (1971): 171–200.
- Цехановский, Владислав. *История 18 Драгунского Клястицкого его королевского высочества великого герцога Гессенского (б. Гродненский гусарский, с 1824 по 1882 г. Клястицкий гусарский) полка. 1651/1806–1886*. Варшава: Тип. бр. Ежинских, 1886.
- Чернышев, Александр. *Историческое обозрение военно-сухопутного управления 1825–1850*. Санкт-Петербург: Военная Тип., 1850.
- Главный штаб. *Исторический очерк. Образование (обучение) войск*. Cz. 1, ks. 2, roz. 3. *Столетие военного министерства 1802–1902*. T. 4, cz. 5. (Санкт-Петербург: Тип. М.О. Вольф, 1903).
- Главный штаб. *Исторический очерк. Образование (обучение) войск*. Cz. 1, ks. 2, roz. 3, *Уставы и наставления*. *Столетие военного министерства 1802–1902*. T. 4, cz. 6. Санкт-Петербург: Тип. т-ва М.О. Вольф, 1914.
- Главный штаб. *Исторический очерк*. Cz. 2, ks. 1, roz. 2, *Комплектование войск в царствование Императора Николая I*. *Столетие военного министерства 1802–1902*. T. 4, cz. 10. Санкт-Петербург: Тип. т-ва М.О. Вольф, 1908.
- Годунов, Владимир и Анатолий Королёв. *История 3-го Уланского Смоленского Императора Александра III полка: 1708–1908*. Либава: Типо-лит. „Либаковский вестник”, 1908.
- Голодолинский, Петр. *История 3-го Драгунского Сумского его королевского высочества наследного принца Датского полка*. Москва: Типо-лит. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1902.
- Гончарова, Татьяна. „Французский взгляд из Санкт-Петербурга на Варшавское восстание и русско-польскую войну 1830–1831 гг.” *Труды кафедры истории Нового и Новейшего времени Санкт-Петербургского государственного университета* 1, nr 1 (2007): 40–55.
- Исторический очерк развития и деятельности военно-медицинского ведомства в царствование Императора Николая I*. *Столетие военного министерства 1802–1902*. T. 8, cz. 2. Санкт-Петербург: Тип. т-ва М.О. Вольф, 1908.
- Иванов, Пётр. *Обзорное состояние и устройство регулярной русской кавалерии от Петра Великого и до наших дней*. Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и К°, 1864.
- Ячменихин, Костянтин. *Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия*. Чернигов: „Сіверянська думка”, 2006.

- Jalonen, Jussi. *On Behalf of the Emperor, On Behalf of the Fatherland. Finnish Officers and Soldiers of the Russian Imperial Life-Guard on the Battlefields of Poland 1831*. Leiden–Boston: Brill, 2015.
- Епанчин, Николай. *Очеркъ похода 1829 г. въ Европейской Турціи*. Cz. 1. Санкт-Петербург: Тип. Главного Управления Уделов, 1905.
- Керсновский, Антон. *История Русской армии*. Т. 2, *От взятия Парижа до покорения Средней Азии 1814—1881 гг.* Москва: Голос, 1993.
- Kukiel, Marian. „Powstanie listopadowe przed sądem historii.” *Przegląd Współczesny* 35, (1930): 321–337.
- Ляхов, Вениамин. *Русская армия и флот в войне с Оттоманской Турцией в 1828–1829 годах*. Ярославль: Верх.-Волж. кн. изд., 1972.
- Лукьянович, Николай. *Описания турецкой войны 1828 и 1829 годов*. Cz. 1–4. Санкт-Петербург: В Тип. Эдуарда Праца, 1844–1847.
- Мержеиовский, Эдуард. *История 13-го пехотного Белозерского генерал-фельдмаршала графа Ласси полка (1708–1893 г.)*. Варшава: Варш. тип. и лит., 1894.
- „Между двумя войнами. Эпизод из царствования императора Николая I.” *Русская Старина* 31, ks. 7 (1881): 371–400.
- Окончание исторического очерка развития деятельности военно-медицинского ведомства в царствование Императора Николая I, Приложения. Столетие военного министерства 1802–1902*. Т. 8, cz. 3. Санкт-Петербург: Тип. т-ва М.О. Вольф, 1909.
- Окунев, Николай. *История второй половины Польской войны 1831 г.* Санкт-Петербург: Тип. Экспедиции заготовления гос. Бумаг, 1835.
- Орлов, Александр. „Английские ружья против польской революции. История последней в XIX веке поставки английского оружия в Россию.” *Вестник военно-исторических исследований* 6, (2015): 90–104.
- Павлюк, Космич. *История 51-го пехотного литовскаго Его Императорского Высочества Наследника Цесаревича полка 1809–1909*. Т. 2. Одесса: Типо-лит. Штаба Одес. воен. окр., 1909.
- Puzyrewski, Aleksandr. *Wojna polsko-ruska 1831*. Warszawa: M. Orgelbrand, 1899.
- Пузыревский, Александр. *Польско-русская война 1831 г.* Т. 1–2. Санкт-Петербург: Воен. тип. 1890.
- Расписание всех казачьих войск, 25 декабря 1831 г.* Санкт-Петербург: Воен. тип., 1831.
- Смит, Федор. *История Польского Восстания и Войны 1830 и 1831 годов*. Т. 1–3. Санкт-Петербург: Тип. В. Спиридонова и К°, 1863–1864.
- Sokolnicki, Michał. *Wojna polsko-rosyjska w roku 1831*. Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, 1919.
- Strzeżek, Tomasz. „Armia polska w latach 1815–1830. Teoria i praktyka funkcjonowania w systemie konstytucyjnym Królestwa Polskiego.” *Echa Przeszłości* 14, (2013): 67–91.
- Strzeżek, Tomasz. *Bitwy pod Wronowem i Kazimierzem Dolnym 17–18 kwietnia 1831 roku. Preludium fiaska wyprawy wołyńskiej w powstaniu listopadowym*. Oświęcim: Napoleon V, 2017.
- Strzeżek, Tomasz. „Między wojną a pokojem. Wybrane zagadnienia z dziejów kawalerii rosyjskiej w latach 1815–1830.” *Echa Przeszłości* 5, (2004): 51–93.

- Strzeżek, Tomasz. *Polska ofensywa wiosenna w 1831 roku. Zaprzepaszczona szansa powstania listopadowego*. Oświęcim: Napoleon V, 2011.
- Шустов, В. Н. *История 25-го драгунского Казанского полка 1701–1901*. Киев: Тип. Штаба Киевского Военного Округа, 1901.
- Tokarz, Wacław. *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*. Warszawa: Volumen, 1993.
- Ульянов, Илья. *Регулярная пехота 1801–1855: Боевая летопись, организация, обмундирование, вооружение, снаряжение*. Москва: АСТ, 1996.
- Военно-Статистический Сборник, Выпуск IV*. Санкт-Петербург: Военная Типография Главного Штаба, 1871.
- Затлер, Фёдор. *О госпиталях в военное время*. Санкт-Петербург: Тип. т-ва „Обществ. Польза”, 1861.

STRESZCZENIE

Tomasz Strzeżek, Rosyjska Armia Czynna feldmarszałka Iwana Dybicza w wojnie z Polską (luty–czerwiec 1831 r.). Struktura i liczebność

Artykuł omawia wybrane zagadnienia związane z Armią Czynną stanowiącą główną siłę rosyjską w wojnie z Polską w 1831 r. Powstała ona na bazie wojsk, które car Mikołaj I pierwotnie zamierzał skierować nad Ren w misji interwencyjnej, aby zapobiec rozprzestrzenianiu się liberalnych idei rewolucyjnych w Europie po rewolucjach we Francji i Belgii. W oparciu o zachowane w Polsce materiały archiwalne przedstawiono liczebność Armii Czynnej i jej strukturę w okresie od grudnia 1830 r. do połowy czerwca 1831 r. tj. z tego, gdy dowodził nią feldmarszałek Iwan Dybicz. Omówiono problem uzupełniania strat poniesionych przez armię rosyjską w wojnie tureckiej (lata 1828–1829) w warunkach prowadzonej wojny z Polską i grasującej w Rosji epidemii cholery. Ukazano strukturę armii i głównych rodzajów wojsk (piechoty, kawalerii i artylerii). Wskazano na specyficzne cechy armii rosyjskiej na tym polu. Na koniec przedstawiono główne źródła sukcesów Rosjan w wojnach 1828–1829 i 1831.

Słowa kluczowe: armia rosyjska, Iwan Dybicz, Armia Czynna, wojna 1831 r.

SUMMARY

Tomasz Strzeżek, The Strength and Structure of the Russian Active Army commanded by Field Marshal Hans von Diebitsch in the War with Poland (February–June 1831)

The article discusses selected issues related to the Active Army, which was the main Russian force in the war with Poland in 1831. It was created from the troops that Tsar Nicholas I originally intended to send to the Rhine on an intervention mission, the aim of which was to prevent the spread of liberal revolutionary ideas

in Europe after the revolutions in France and Belgium. Based on the archival materials preserved in Poland, the strength and structure of this army are presented for the period from December 1830 to mid-June 1831, i.e. when it was commanded by Field Marshal Hans von Diebitsch. The problem of replenishing the losses suffered by the Russian army in the Turkish war (1828–1829) and during the cholera epidemic in Russia are also discussed. Additionally, the structure of the army and the main types of troops (infantry, cavalry and artillery) it comprised of, as well as the specific features of the Russian army in this field, are identified. Finally, the main reasons for Russia's successes in the wars of 1828–1829 and 1831 are presented.

Keywords: Russian army, Hans von Diebitsch, Active Army, war of 1831

АННОТАЦИЯ

**Томаш Стшежек, Действующая русская армия фельдмаршала
Ивана Дибича в войне с Польшей (февраль–июнь 1831 г.).**

Структура и численность

В статье обсуждаются отдельные вопросы, связанные с действующей армией, которая была главной российской силой в войне с Польшей в 1831 г. Она была создана на основе войск, которые царь Николай I первоначально намеревался отправить на Рейн в ходе интервенции, чтобы предотвратить распространение либеральных революционных идей в Европе после революций во Франции и Бельгии. По архивным материалам, сохранившимся в Польше, восстановлена численность действующей армии и ее структура – за период с декабря 1830 г. до середины июня 1831 г., то есть за то время, когда ею командовал фельдмаршал Иван Дибич. Также в статье поднимается вопрос восполнения потерь, понесенных русской армией в турецкой войне (1828–1829) в условиях длящейся войны с Польшей и эпидемии холеры в России. Кроме того, в тексте статьи также представлен состав армии и основные роды войск (пехота, кавалерия, артиллерия), указаны особенности российской армии в этих областях и, наконец, представлены основные источники успехов России в войнах 1828–1829, 1831 гг.

Ключевые слова: русская армия, Иван Дибич, действующая армия, война 1831 года